Новела з народного життя

Чому саме Зоя Вергер була, як сама говорила, хрещена на "польське", себто на латинське, в чисто українським православнім, а почасти й уніатськім, селі Р. на Буковині, тепер уже ніхто не знає. Чи православного або й уніатського панотця на той час, як Зоя родилася, не було, чи інші причини й постанови в родині Вергерів довели до того, — доста над тим собі ніхто голови не ломив. Раз вона була "полька", як називала сама себе й більша часть села, ходила до "косцьола", в сусіднє містечко, а лиш рідко коли зазирала до православної церкви, то й була "полька". Що вона, одначе, не говорила ніколи іншою мовою, а тільки якнайкращою українською, і нею говорив і її повільної вдачі чоловік — також латинник,— а пізніше й одинока її донька Санда і три сини: Микольцьо, Юзько й Янцьо — сі останні враз із батьком і одягались у селянську ношу,— над тим не задумувалась ні вона, ні її чоловік Павло Жмут, ні сини Микольцьо, Юзько, Янцьо, ні Санда, ні ніхто. Та й, може, й не важне се було, бо всі знали й пам’ятали ще, що батьки Зої Жмут — старі Вергери — були зукраїнщені німці й того зовсім не затаювали, особливо стара "буньця" Катерина Каспер. Що на час родин малої Зої міг бути якийсь "польський" ксьондз, і припадок захотів, що він охрестив її "полькою", то се, певно, лиш припадок. Та не про те річ іде.

У Зої Жмут було, як сказано, четверо дітей. Три сини й одна донька. Хрещені були на латинське й були, як мати казала, "поляками". Відтак "польський" ксьондз помер. Усі заплакали. Він був добрий і чесний, але помер. Може, прийде другий на його місце... кажуть... бо то все одно: чи молодий, чи старий.

Зоя Жмут добра газдиня, пари в селі їй не було.

І худоба в неї не була найгіршої породи, й коні, й поля обоєчко з Павлом доробилися — до десять фалеч усього було. Було межи тими полями як де і слабше, й ліпше. Особливо на так званім Зеленецькім

(званім по давніших власниках), на горбі краще, на долині слабше. Про се знали і старі Жмути, і їх потомство, бо Зоя, що провадила господарство, енергійніша вдачею, завважила се доволі вчасно. Павло Жмут не був гірший газда, але коли ввечір забрехала була собака так, що в хаті по її брехні знали, що вона ось-ось Із люті з ланця ввірветься, бо на обійстя ввійшов або чужий, або й ворог, то "тета Зоя" (як її іноді називала молодіж) брала в руки з-за кутка скипетр господаря, в постать високої, грубої палиці з гудзом наверху, завбільшки гусячого покладка, й виходила сама перша з питанням (як от і сим разом), хто чого хоче "по ночах". Коли, розвідавшися, вертала, то Павло Жмут допервa виходив їй назустріч із хати.

— Що там, жінко? — питав смирним голосом.

— Та що там! От голани. [1] Не зайде зарані, як господь приказав, а вичікує темені, щоб його, як нечистого, з себе викинула й людей пуджала. Се син Георгія Василя Горпининого. Василь... (і тут оглянулася за своєю Сандою). Приходив питати, чи не треба нам чого з Б., бо він завтра туди їде. Се я собі вподобала! Так як би ми самі не мали коней, без ніг ходили, і нам аж почтальйона потрібно, щоб або згребла, як казала йому Санда,— тут знов погляд у бік доньки,— або посторонок на теля купував. Та я йому подякувала, що не швидко вже прийде, бо все ж він газдівський син і заходив; і я подякувала, сказала, що нам посторонків для нічого не потрібно; і чи, може, йому потрібно?

З тими словами передала високу, гудзовану палицю голові хати, Павлові Жмутові, до рук, і він сам поставив її поважно, без зачудування, коло своєї постелі, звідки ніхто не смів її кивати. В ту хвилину ввійшли два старші сини в хату й зареготалися.

— Василь Георгія Василя Горпининого був тут, Сандо... ти знаєш? — сказав один з них.

— Та доста, як ви та й мати знаєте, а мені що до того?

По тих словах молода, струнка Александра роздула доволі грубі й нефоремні губенята й повернулася до своєї роботи: звивала нитки з закупленої в місті бавовни, бо її мати хотіла ткати рушники. Чи для неї, чи для кого іншого — сього ніхто не знав, бо мама ніколи не любила поділятися з своїми господарськими планами.

— Ти сього не зробиш добре,— відтинала, як котре з дітей хотіло їй у чім помагати або спитати. Їй тяжко було догодити, бо вона була з тих, що все ліпше знали. Спече, було, донька Санда хліб, і хоч би як доладно, за приказом матері, то вже він, певно, або занадто "стиснений", його тісто — як груда, або пересолений, або недосолений, або заквасний, або знов із-за повільного тіста із бохонців поробилися розплескані точила з шкірою, що її хіба під жорна клади, або знов так сильно на лопаті підсипаний житнім грисом, що заліплював їй піднебіння й ясна, що хоч нігтем лушпину з них ізбирай.

Одне слово, ніхто не міг теті Зої своєю працею догодити. Коли її чоловік уходив до хати й оповіщав тучу надворі, вказуючи на страшну хмару, що насувала, та напоминав, щоб зганяти з поля худобу, дріб і все інше рухливе, щоб, не дай господи, туча не збила, шкоди не зробила,— вона вибігала прожогом перед хату, оглядалася сюди-туди й, вертаючи, преспокійно говорила до нього:

— Може, й буде туча, треба згонити худобу, а ти, Сандо, збери завчасу і дріб, але заки вона ще спаде, ми можемо й до міста піти, й назад вернутися. Хмара суне по небі, як та розплила з товщу молодиця, то, може, й розійдеться. Може, всуне з-над нашої хати.

Коли спродавали з Павлом що у селі — худобу яку, набіл, лошака або хоч би й курку,— він ніколи не діставав гроша в руки, все ховала їх перед чоловіком і дітьми.

— Або згубите їх, Павле,— вимовляла,— або хтось "йому вкраде з рук, або купить щось зайве, або щось станеться", і "їх праця розійдеться

марно". В мене вони найліпше у сховку, Павле, ніхто не дістанеться до них. Тепер і вікна зрадливі, а не то що двері або мужицька хапчивість,

Тоді, як Павло уступав жінці, знаючи, що вона справді гроша ніколи не видавала марно, вона від часу до часу несподівано рано-ранесенько вбиралася в найгіршу одежу, яку мала, брала з кутка безшелесно, осторожно скипетр господаря свого й уходила, згорбившися, спішно в місто Ч.

Так от і сим разом задумала вона зібрати трохи грошенят, однести їх до міської щадниці в Ч... Увечір прилагодила собі все, що потрібно; а рано, як іще лише світало, вже вилізла з-під верітки й мотала коло себе зверху стару спідницю, вбравши нову під спід, "бо все-таки вона не хто-небудь" і в місті "не уходило" в лахмітті ходити, тим більше, що заходила й переночовувала в одної своєї здавна знайомої їй пані.

— Куди, мамо? — питала Санда, розкриваючи насилу заспані очі.

— Цить, Сандо, цить, донько,— казала пошепки, щоб не збудити старого й одного з "лобузів", що спав на лаві під вікнами,— я до міста по ліки... Мене так часто попід груди болить, що треба мені до аптеки.

— То я побіжу вам до аптеки, мамо. Чого аж самій ходити? Сидіть дома! Ви лягайте, а я борзо зладжуся, й піду, і за годинку буду знов тут. С... недалеко.

Стара не слухала.

— Мені зеленої масті треба, її не дають кому-небудь. До аптеки я сама люблю йти. Я ж мушу розповісти аптекареві, де й що мені хибує. Та й стару бабу він ліпше зрозуміє, пожалує, як молоду. Цить! Якби я забавилася, то на мене не ждіть ні з чим. Вари, що знаєш і хочеш, часу не трать, бо я вернусь, донько, хоч би й куди пішла, може, й завтра. Але утрачений час не вернеться, для нього стежки господь не означив.

Корову з телям видоюй добре, бикові лише дві дійці лишай, йому доходить шість тижнів, і не треба, аби її стягав, а молока й нам у хаті треба. Він на продаж піде. Квочку з яєць не забудь скинути, а полотно, як зможеш, розкинь і сьогодні на мураву й біли. Воду не набирай ніяким гладуном, а малою підливачкою з бляхи, що я торік купила; до Петра мусить бути все полотно побілене; по Петрі, знаєш, білення нічого не варте. Сонце не даровите теплом. Хлопчиська, особливо Микольцьо, нехай не вилежується по полуднуванню, нехай кінчить загін жати, бо тато не годен за всіх робити... та й бувайте здорові!

Санда випровадила маму аж до воріт. Переходячи їх, Зоя ще сказала:

— Коли хто буде питати за мною, кажіть, я пішла до фіни, не всі потребують знати, куди мені дорога...

Санда вернула, лягла ще на часок на постіль, а відтак уставши, забралась до роботи і старалася сповнити все по маминій волі.

* * *

Підстаркувата вже Зоя швидшим кроком ішла дорогою, що стелилася полем, і від часу до часу оглядалася, чи не йде хто за нею. Кукурудза вже пряла, шелестіла між собою осторожно, ніби переповідала, що діялось, а загони з білим хлібом колихались ритмічно, виблискуючись, ніби жовті води, ждали руки й серпа або коси. Де-не-де обзивався перепел, а з густої конюшини, потопаючи в ній по вушка, полохливо вистрибував високими скоками заєць і перебігав у інші місця. Сонце розжарювалося, і Зоя сідала на край поля між кукурудзою, віддихала... А згодом, оглянувшись кілька разів на переміряну її худими ногами дорогу поза й перед собою, витягла сквапно з спідньої кишені малий звій і розглядала його. В нім був не харч, не пляшечка на медицину, не покладки на продаж. Ні. В нім оповита була разів кілька, аж до округлості, щаднича книжка вкладок, а в ній гроші-банкноти за

продану худібку, які відносила од часу до часу до міста Ч., щоб укласти там потайки до щадничого банку на старість — перед синами-"лобузами", чоловіком і Сандою. Не щоб вона чоловікові сотичка жалувала, ні. Борони, боже! Не жалувала вона їх і дітям... але хлопчиська, хто міг їм вірити? Недавно щезли їй, як під землю впали, дві найкращі курки: Пуганка й Сивулька, одна з них несла по два рази два покладки на тиждень, покладки — як божа днина, покладки з двома жовтками, й була її скарбона. Вони самі не їли покладків, де ховалося по два жовтки, не годилося... а дівчині Санді теж "не ялося" таке... тож вона їх несла межи панів і жидів і складала сотик до сотичка за них, доки не зробилися з того папірці. Одягатися вона хоч і любила гарно, вона ж була "полька" і не носила ніколи опинок... і кирпи ... се все ноша "Іванів", [2] але забагато не любила й на "верхи" виказувати грошей. Павло й не вимагав для себе більше, як треба, вдоволявся одним-двома кожухами, сердаками, що вона давала, і вона час од часу все-таки по "капочці" відносила до міста, до великої міської щадниці, вдаючи з себе дома або хору, що мусить іти сама до аптекаря, або знов лиш так просто її "витягало" заглянути до великого костьолу, де вигравали органи й голосили польські дзвони.

Так вона й сим разом іде до міста до щадниці. Вона йде спокійно. Дома лишила все в порядку... В місті має знайому пані, де в потребі й переночує, зверху вбрана, як сказано, по-бідному, щоб ніхто "бабу" по дорозі не зачепив.

І як загадала, так і зробила. Дійшовши, згорблена й зіпріла, до міста, зайшла, не гаючись, до щадничого будинку. Припочивши в холоді між пишними мурами на камінних сходах, що вели вгору, межи другими людьми, здебільшого мужчинами, що прийшли з тою самою метою, що й вона, і так само тут спочивали, розмовляючи між собою пошепки, з важним виглядом, підпомагаючи собі, для ліпшого порозуміння своїх справ, жестами пальців, уклавши ширококрисі капелюхи обіч себе на сходах, і тим усім становлячи своєрідну картину,— Зоя подалася вгору, до знаного їй уже банкового урядовця й, розмотавши остаточно з кількох більших і менших вузлів зім’яті банкноти, передала йому їх ураз

із книжкою. Зробивши своє, урядовець оддав книжку й решту бажаних нею грошей, і вона пішла.

Вона майже з півроку не була в місті, і воно її так тепер оголомшило з своїм барвним багатством вистав, усяких барвних матерій, черевиків, хусток, скла, посудини прерізного роду й сорту, що вона, мов заворожена, постоювала перед усім тим, потопаючи в міркуванні з подиву, і з другого боку, обчислюючи в душі весь свій маєток, що їй лишився по відданню в банк, і що можна купити, а чого ні.

"О, небагато,— говорила собі,— се вже безпечно небагато і чи конче того? Шкода грошей. Краще колись іншим разом, а може, й цілком ні".

Так, переходячи з одної вулиці в другу, закупила остаточно небагато чого, опізнилася та й заночувала у знайомої пані, котрій продавала разів кілька утиральники, килими і два фунти вовни. Повертаючи, купила ще "зеленої" масті в аптеці, про котру була б майже забула, щоб нею виказатись перед цікавими, і котрою мастила іноді ноги від ревматизму... Чоловікові взяла маленьку пляшечку рому і дві булці, "хлопчиськам" по пачці, Санді купила батистову хустку з "гратками" по краях, яку виділа в органістихи в церкві, і вернула, вдоволена на всю грудь, додому.

* * *

Вернула другої днини з полудня втомлена, але вдоволена. В хаті не застала нікого. Се її трохи роздразнило.

"Як можна було лишати хату саму? А де квочки? Де каченята? Де те все? Се Санда, се все та Санда",— думала, і її груди здіймались, ніби загрозила глуха буря, що так і намагалася ті груди розсадити.

Вона з якоїсь німої досади аж застогнала вголос. Коби вона, та Санда, лиш де відки показалася, вже би вона її навчила, коби лише! За

те вона їй батистову з гратками купила? За те? Гм? Що тамтих, себто чоловіка й синів, не було, то й добре... певно, в полі жито жали. От хоч се добре, бо звичайно, коли її дома не було, не дуже квапляться до роботи. Микольцьо сховається в бур’ян або в кукурудзу і спить, розперезавшись, аж хропе... а чоловік і Юзько самі роблять. Се все так, "гадкувала", аби лише добре не було. Все так.

Але недовго вона передумувала. Саме коли хотіла зайти в невеличкий садок, щоб там і собі "пролежатися" в холодку, заки хто з хатніх укажеться, вступила в хату Санда. В руках несла порожній горнець, миску, ложки, зв'язані полотняною хусткою, з останками мамалиги, яку носила з борщем батькові і братам у поле обідати, біла хустка була в неї майже на ніс насунена, так спарило їй сонце лице.

— Ой мамо, добре, що ви вернулися,— почала, відкладаючи посудину на столик до сполоскання.— Чого так спізнилися? Якби не робота та не оце полуднування, я б була вже сама по вас побігла,— заговорила перша дівчина, побачивши матір захмурену.

— Ноги мене боліли, донько... Я мусила заночувати у місті; от гаразд, що додому якось у тій спеці доволоклася... — відповіла Зоя, і її гнів у серці ніби на хвилину щез.— А ще їм багато кінчити? спитала, маючи на гадці загін із житом.

— Та ні, небагато вже. Сьогодні так рано посхоплювалися, що я майже незчулася. Коли полуднували, я за них жала. Жаль було тата, хлопці були вже порозлягалися і ждали мене з їжею, як я надходила. В печі маю добрий борщ. Я забілила його сметаною та і два покладки вбила. Їжте, а я відбіжу корову здоїти, трохи запізнилася,— і, збираючись по дійницю, ще спинилася на хвилину.— Мені не купили нічого, мамо?

— Купила.

— Ая? Що?

По Сандинім молодім обгорілім лиці перебігло променем.

— Рожеву батистову хустку з гратками по краях, таку, як має органістиха Антоньова.

— Покажіть, мамо!

— Ні! Корову вперед видій. Їй десь аж вим’я спухло. Се було давно зробити. Відтак покажу.

Санда вибігла, а Зоя розклала свою закупню і все обмацувала, чи не обдурили її в місті. Коли дівчина за часок вернулася і, впоравшися з молоком, перебрала "батистову з гратками", Зоя вийшла до полотна оглянути, чи не просохло вже і чи не полити його наново водою. Се якраз треба було зробити. Коли се робила, минав попри її хату молодий кушнір, Савка, знаний із своєї чесноти, гарної роботи й доброї слави чоловік у цілім селі. Він уклонився Зої низько, майже землі капелюхом доторкаючи, і став.

— Як ваше здоров’я, тето? — спитав несміливо.

— Таке, як ваше, лиш старше,— відповіла.

— А панна Санда дома?

— Дома, при роботі. Вам її треба?

— Молодий кушнір збентежився.

— Не так що треба,— відповів,— а так... спитав... давно її не бачив...

Зоя здвигнула плечима й цілком непотрібно підлила полотно вдруге.

Савка дивився ласими очима на полотно, що майже сріблом блищало біллю проти сонця. Його око кушніра зараз зміркувало і змірило, скільки ліктів там буде і скільки варте.

— Тут маєте, тето, всього полотна двадцять і чотири лікті,— сказав.

— А так, пане Савко,— сказала вона вже прихильніше.

— На продаж? — спитав сміливіше, приступаючи ближче.

— Може, на продаж. Маєте охоту купити?

Вона прижмурила свої чорні очі й усміхнулася; добре чи зле, він не міг зміркувати.

— Якби мав уже жінку і потребував, може, й купив би!

— То женіться. Хто вас тримає? Ви самі, хату маєте. Чому би ні?

— Та що з того... Хату, правда, маю. Але вона пуста, коли не маєш у ній того другого життя, про яке маєш гадку. Чоловік щасливий, як удвох живе.

Се було ясно сказано. Савка був своїми словами вдоволений... Але тета Зоя їх не зачіпала. Вона схилилася в ту хвилину над полотном і вигладжувала його в одному місці раз по раз своєю долонею, скуплюючи в нього, як здавалося, всю свою увагу.

Саме на те вийшла з хати Санда. Побачивши молодого кушніра, вона зблизилася до воріт, за котрими розстелювалося по зеленій мураві,

недалеко криниці, полотно й аж очі сліпило. Савка глянув на дівчину, їх очі стрінулися, й обоє збентежились. Очі тети Зої се підхопили.

— Ти б пішла в кукурудзу, Сандо, та й намикала бур’яну пацятам,— сказала і, звертаючись до молодого Савки, спитала: — Скільки ви берете за роботу короткого киптарика?

— Зі своєї шкіри й шовком вишиваного? — спитав Савка, і його очі засвітилися.— Пошити вам, пані Жмут?

— Ні. З моєї шкіри, Савко, і, про мене, нехай би й шовком вишиваний.

— На польський крій?

— На який там польський! Крій як крій. На плечах рівний, спереду по пояс або й трохи довший, з шкіряними петельками. Скільки б хотіли за роботу?

— Як для вас, пані Жмут...— і назвав помірну ціну: кілька крон.

— Забагато,— відповіла,— я з сукна дам вишити й мені менше буде коштувати. А в додаток ще й чисто вовняною тасьмою дам обшити. От що вам скажу, пане майстер.

Молодий майстер здвигнув стурбовано плечима й поглянув, мов шукав порятунку в очах Санди, що, вбравшися чомусь "у батистову з гратками", не чекаючи й неділі, все ще стояла коло воріт, забувши, мов на смерть, наказ матері — збирати бур’ян.

Її сірі спокійні очі спинялись то на обличчі невблаганної матері, то на Савці, що хоч трошки хотів розвідатися про гадки тети Зої... щодо... його особи і його намірів про...

Санда не додумала до кінця... вона вже їх одчувала.

— Що шкірка, то не сукно, пані Жмут... а що сукно, то не шкірка...— боронився майстер Савка.— Я для вас, пані Жмут, сказав таку ціну, як для вас. На вас я не хочу заробляти, але жити ж і мені треба.

— А скільки ви взяли б від других? — допитувала тета Зоя.

— Ще половину до того, що заправив від вас.

— Ігі-гі,— розсміялася Зоя.— Добрий зарібок,— сказала.— Я ще собі роздумаю, Савко... ми ще поговоримо про се,— додала відтак.

— Як ваша ласка, пані Жмут,— відповів майстер Савка і зняв на хвилинку капелюх із голови.— Я вам вишию такий киптарик, що буде як мальований. Спустіться на мене, я за свою роботу не боюся. Вишию хоч для кого... А відтак, може, й панні Санді?

При тих його словах його рот поширився, і по добродушнім молодім лиці промайнуло мов сонце.

— Може,— відповіла тета.

— А до церкви завтра не зайдете, пані Жмут? — відважився обізватися по хвилині впертого мовчання з боку Зої Савка, з поглядом на дівчину. Санда зарум’янілася.

— Ні,— відповіла Зоя сухо.— Нащо мені по церквах ходити, коли я бога й на небі виджу.

Кушнір переглянувся з Сандою й підсунув стурбовано, значуще брови вгору. Відтак звернувся до тети Зої і, вклоняючись їй уперед із

привітом низько до землі, ніби дотикаючись капелюхом її ніг, як той покірний індієць шанованій ним пані, обернувся й пішов.

Настала мовчанка.

З-під цідильця бляшаної підливачки засичала вода й срібним триском полилася на довге біле полотно.

Санда з-за воріт щезла, мов у землю запалася. В хаті опинилася "батистова по краях з гратками" під столом, і за недовгий час із-помежи густої кукурудзи, що вже запрялася, здіймився спів, молодий, дзвінкий, далекозвучний, повний сліз...

* * *

Павло Жмут із найстаршим сином Миколою вернувся доволі вчасно з поля додому. Позавішувавши свої серпи високо понад вікнами за гаки, на котрих пишалися звичайно восени, ба й зимою, сплетені в коси з вибраних "ангаликів" (дрібнозерної) найкращої кукурудзи, посідали на призьбу, поскладавши й капелюхи з голів.

— Слава богу, скінчили загін,— сказав Павло й потер чоло, мокре від поту і спеки гарячої днини.— Не знати, чи мама вже дома? — додав іще.

Микола заглянув до хором і в хату, та, не побачивши там матері, взяв відти порожні коновки, зачепив їх по обох боках коромислами і пішов по воду.

— Є, бачу,— сказав,— бо виджу її хустку на постелі, вийшла кудись, мабуть. Я поки внесу води, бо не виджу й Санди в хаті.

Заки вернув із водою, з’явився й середущий син Юзько; дедалі за ним вернув і наймолодший Янко. Посідали. Юзько витягнув з-за пояса пачку тютюну й почав крутити папіроску.

— Не знати, де мама,— обізвався знов Павло і встав із напруженням із призьби, щоб самому заглянути за нею. Був утомлений. Від божого ранку, майже на зорях, були на ногах, пішли жито жати, щоб скінчити позавчора розпочатий загін. І скінчили.

Наймолодший Янко був із ними, але, віддалившися в повороті від них, поступив до коваля, щоб відти забрати колесо, з котрого спадала рафа, і коваль поправляв. Заніс колесо на місце й сів коло старших братів. Микола був задуманий і ледве через зуби відповідав, Юзько запалював папіросу... що два рази гасла. Вказалася нараз і Санда десь із саду з травою на плечах, несучи її до стайні. Набрала її стільки на плечі легкою в’язкою, що голова була майже прикрита зеленню. Висока тонка постать хиталася в ході ритмічно, обома руками придержуючи траву на голові, а молоді ноги бігли жваво, щоб не зсунулася трава по плечах і не стелилась за нею по землі.

Нараз заскрипіли ворота. Всі три браття глянули туди. З-за них указалася Зоя й за кілька хвилин опинилася перед ними, мов кам’яна статуя.

— Куди ви, мамо? — спитав Микола й Юзько вслід за ним.— Ми ждемо вас... загін скінчили... давайте борзо вечерю.

— Я приніс уже колесо, мамо... Куди ви ходили, де так забарилися? — спитав Янко, вставши.

Зоя сплюнула.

— Ви мені таке говорите? — скрикнула.— Я пішла, а за мною пішов і міх кукурудзи. Ви всі були дома... так пильнували хати? Колодка від комори на поді розірвана, і стокілевий міх, той найкращий із червоним і зеленим пасмом, що в нім були найкращі кукурудзи, щез! Шукайте злодія! — крикнула роздертим голосом і з піднесеним п’ястуком.— З

хати мені забирайтеся! Я доти їсти не дам, доки мені з кукурудзою не буде на місці.

Сини повставали й поглянули один на одного.

— Мамо,— сказав Микола,— се не могло сеї ночі статися. Я сам ночував на поді. Може, попередньої, заки ви пішли до міста.

— А ви чого до міста йшли, мамо? — вмішався тут нараз Юзько й опинився несподівано перед матір’ю, як мур.— Зеленої масті купували? Га? Зеленої масті? — він усміхнувся й заглянув їй так глибоко в очі, що аж його кучерява гарна голова діткнулася її хустки над її чолом. Вона подалася назад, і її очі окинули його блиском люті.

— Зеленої масті. Аби-сь знав... Такої зеленої, як твої очі, що тебе ними бог покарав. Ти знаєш, що сталося з кукурудзою. Ти один. Як була чия рука в тій справі, то се твоя. Чужий ніхто на під не ліз, а ключ від колодки висів там, де я його повісила.

Він знов усміхнувся. Той його усміх, котрим і вабив, і заразом робився дияволом, він її вбивав. Вона, як перше, хитнулася взад, вхопилася за голову й заголосила.

— Замельдуйте в канцелярії,— обізвався Микола коротко, байдуже. — Я сам зараз піду!

— Іди, іди! — кричала Зоя.— Йди й кажи, що як знайдуть злодія, я дам на боже.

— Кому, мамо? — спитав Юзько, і по його устах заграв попередній усміх.

— Я дам...

Тут заглянув їй знов Юзько, як ножем, ув очі.

— Ви дасте, мамо? Ви, що й досі жалуєте своїм власним дітям ліпше з'їсти й одягнутись? Ви? Ви? Себе дасте колись, себе... але...— тут урвав, — як підете в землю... але тепер... ви ще нікому нічого не давали, а як дали, то як за рідною мамою жалували. Кому хочете що дати, хочу я знати, і що?

— На боже...— закричала вона,— на боже! Йди геть від мене... ти... злодію!

— Ні, мамо, нам дайте, що ми коло вас працюємо, господь вашого "на боже" не потребує. А коли дасте нам самі, бог і вам, і нам дасть. Так я вам кажу. Ваш син каже.

— Нічого не дам. Працюйте самі, ви молоді... я стара. Не дам, не дам, раз кажу — не дам...

Старий Павло вийшов із хати, зачувши жінчин голос і сварку з синами, взяв свою палицю з закутка і вступив поза поріг. Не казав нічого, лиш висунув праву руку з тою своєю високою гудзуватою палицею поперед себе.

— Тихо! — крикнув рішучим голосом.— Уже мені того галасу за-ба-га-то, забагато! Зараз мені до хати!

І, завертаючись до хати, потягнув їх за собою. Зоя полетіла поперед нього.

— Ой пане господарю ти мій, що більше спиш, як лежиш, ще й ти обзиваєшся? — крикнула.— Замість стати за мене і спитати, де міх кукурудзи, ти підсуваєш мені палицю? Га?

Вона скочила вперед нього й підняла п’ястук. Юзько відсунув її і станув між нею й батьком.

— Як ви нам скажете, чого до міста ходили, чого вбралися зверху в дрантя, а наспід узяли добру одежу, то я вам скажу, хто взяв ваш міх.

— Ая, ая, чого ні з сього ні з того в місто ходила,— заговорив Павло з-за плечей Юзька,— бо по масть могла й Санда відбігти.

— І я, мамо,— докинув Юзько, вдарившися п’ястуком у груди,— і я!

— Пішла, висиділася газдиня та й вернула з порожніми руками. Де закупна твої за те, що взяла з собою? Гм?

Павло підніс гудзувату палицю з-за плечей сина рівно вгору й опустив її. Він не любив сварки, Тепер він був змучений і голодний... І Юзько, той Юзько, котрого всі чогось найбільше любили, ліпше говорив за нього, та й... от уже й Микола вернувся в хату, хай вони з мамою борються. Він до тієї шкоди з міхом із кукурудзою якось не мав гострого серця, не лютився нею. Чи одне було, перебулося й минуло?..

— Я покажу, що купила за те, що взяла з собою,— кричала люто Зоя до чоловіка.— Я покажу, гадаєш, ні?

І, погнавшись у другу, так звану велику кімнату, вернула за хвилин кілька назад. Приступила до стола й вибрала з фартуха закупки, складаючи їх з гримотом за порядком.

— Тут плящинка рому для тата, тут одна булка, тут друга булка, нехай йому вийде на здоров’я... а тут батистова хусточка на голову для Санди, бо вона в мене одиначка, ось по краях як стежкою, з гратками, як її носить і органістиха з Б., а тут пачка, одна для Миколи, а друга для тебе, лайдаку, що серце моє підточуєш і фальшивий, як Юда... а тут... тут... зелена масть.

Юзько звернувся до брата:

— Ади, Миколо, мама нам по пачці купила в Ч., бо тут їх не можна дістати!.. Видиш, мой?

І він підніс Миколі одну пачку високо під ніс.

— Понюхай, мой, бо то чернівецька! Та нічого. Ліпше щось, як нічого.

І, засуваючи за широку свою парубоцьку барвну крайку, впхав її так глибоко, що спідсподу випала раптом якась друга. Він схилився і швидко сховав її за пазуху. Перед Зоїними очима се не заховалось, але вона вже мовчала. Юзько, котрого вона найбільше любила, був її найбільшим хатнім ворогом.

Про пропалий міх із кукурудзою перестали говорити. Газда Павло надармо силувався затвердлими від праці, неповоротними пальцями вибрати затківочку з плящини рому, що, мовби небесне об’явлення згоди й любові, опинилася в саму відповідну хвилю на столі між двома білими крамничними булками й усміхалася до нього.

Санда стояла мовчки й водила по всіх очима. Вона знала, що "знала і що гадала". Та одне було правда. Нащо було мамі бігти "на гвалт" до міста Ч. Вона, Санда, могла дістати ближче і в містечку С. зеленої масті. Могла, йдучи по неї, здибатися з Савкою, пару слів із ним поговорити, а так — мама все і всюди бороздить і її, Санди, не питає: "Як тобі, доню, в серці?" Мама тверда, як камінь, не вломиш, не впросиш. Та побачим... Савка хоч не говорить із нею часто, праця все їх обоїх займає, як у залізі сковує... але... але до зими далеко... Савка не уступає з її пам’яті. Мати не хотіла його для неї. Вона се сьогодні завважила. Мати хотіла для неї лише такого, що мав землю. А Савка був тільки добрий кушнір, і, хоч як люди давали йому роботу і славили його за неї, для неї він був нічим. І ще одне. Та й перший челядник коваля, що так само був їй милий, і так само був добрий робітник і їй прихильний — за ним усі сільські дівчата

оглядалися, він був співак на все село (не поминаючи й Юзька),— але для її мами був также нічим. "Шкаралупи" — називала і його, і Савку. Такі, як один, так другий, потребували маєтку й жінки, що мусила б уміти читати й писати, а не лише підписуватись. Коли б вона, Санда, вийшла за того або за другого, він би маєток задержав, а її "нагнав би" назад мамі додому. А таких зятів вона не хоче знати. Те, що має Санді світ "зав’язати", ще надійде. Вона ще не двадцятилітня, а по двадцятьох вона, Санда, що — не віддасться? Го-го! Вона зятя з полем хоче, з полем таким, щоб давало стільки, щоб воно й "кожухи", й "ковалів" оплачувало, і "злодіїв" годувало й... "на боже" не забувало. От чого вона хоче. А Санда, що вона знає?

* * *

Пляшку з ромом одіткали, попили за порядком, не вийнявши й самої Зої, та й помовкли. Зоя, придивившися на всі боки пляшечці, чи багато відпито й на скільки разів могло Павлові стати ліків, заховала її у скриню, Юзько вийшов із хати, Микольцьо набив люльку, а наймолодший Янко подався до худоби й коней.

По вечері, котру Санда подала незабавки, пішов Микольцьо в село. Там проживала одна вбога родина, де були дві доньки... Старша Ганя, як її звали, й молодша — Єленка. До старшої Ганни Микольця вже давно тягнуло. Вона й до нього горнулася. Гарна була та Ганна. Висока, струнка ростом, вона майже переганяла його, мала великі карі очі, що з-під рівних темних брів, котрі звивались низенько над ними, дивились аж у саму душу. "Добром дивилася вона на кожного",— говорила про неї сільська молодіж, і ніхто з дівчат у танці не гуляв стільки, що вона. Тут одгуляє вона з одним, а там уже перебирає її другий. Аркана, наприклад, жодна не гуляла так гарно, як вона. Другі дівчата підкидають собою, мов у трясці, а вона метеликом хитається проти хлопців, танцюючи його, дарма що ростом висока.

На неї-то впало око Микольця. З нею найрадше гуляв він і розбалакував. Але се не часто траплялося йому. Частіше стояв він ізбоку

і придивлявся, як гуляли з нею інші. Через батьків, а найбільше через матір, їх усіх трьох братів називали "поляками". А які-то з них були "поляки", коли вони й до церкви заходили, і всі свята святкували православні, й по-українськи говорили, й ноші іншої не знали, як українську. Ех! Скільки разів давались узнаки їм ті "поляки". Було яке весілля в селі в кого, збиралося парубоцтво відсвяткувати його, роблено приготування до всього, збиралися музики, то все потайки відбувалася нарада, котрого б то сим разом з "трьох Жмутів" набити, щоб не пхалися між них і не закручували дівчатам голови. "Нехай межи поляків ідуть і там собі польських багачок шукають, а не між нашими",— казали. З року на рік повторювалося те саме... І хоч би як чесно і спокійно поводилися, хоч як би їх убрання, українські сорочки були білі й гарно бережком на комірі, по рукавах та по полах широкими білими цирками пооздоблювані — вони все вважалися тут мов паріями й викликували несмак і невдоволення серед молодого, нежонатого громадянства. Між дівчатами велося навпаки. Хоч і знали вони, що парубоцтво по весіллях не було трьом Жмутам прихильне, їм все-таки підхлібляло, коли котрий із "трьох" брав їх у танець. Особливо Юзько. Він нікого й нічого не боявся. Сунув, де сунулися другі, брав, що брали другі, хоч потайки діставав не одного штовханця, що аж ребра через тиждень синіли,— він ішов. Тут усміхавсь усміхом, що ти б серце дав за нього, а там усміхався солодко й заразом немов ніж садив тим сміхом в душу — нічого з ним не вдієш. Се Юзько був, Юзько; а великого зла він "по правді" нікому не робив. Буйне православне парубоцтво вміло се так уладити, що як не сильніше, то бодай по п’ястукові мусило комусь із "поляків" дістатися. Поза тим наставав між ними мир, начеб нічого не було. Коли, було, стрічалися, здоровкались, і в роботі тут і там були помічні одні одним, і де б і не йшло про громадські справи, все йшли як один муж. Лише по весіллях не було вступу Жмутам, і женячка з красними багатими дівчатами їм не вдавалась. Туди Жмутам був вступ заборонений.

* * *

Одного вечора, може, шість тижнів по тім, як Зоя вернулася з Ч., де вкладала потайки перед чоловіком і дітьми зложені гроші в щадничий

банок, увійшов Микола в хату. Було по найважнішій роботі. Збіжжя було звезене все з поля, скирта, хоч і невелика, була зразково складена, стодола повна, набита, замкнена, округ хати було чисто повимітувано, і хто б не вступив був на подвір’я Жмутів, мусив на перший погляд признати, що тут жили несогірші газди.

Стіни хати біліли сього ясного вечора ще більше, місяць горів у своїм жарі вповні, а вечірнє небо, цятковане зорями, манило своїм супокоєм зір до себе, й якийсь неначе божий мир панував повсюди.

Як сказано, у Жмутів і майже в усіх їх сусідів була праця покінчена, і чорні руки, що від сірого ранку до ночі були в руху, заживали трохи спокою, щоб за короткий час забратися знов до дальшої чергової праці.

У хаті донька господарів засвітила світло. Мати Зоя зашивала міхи, бо за тижнів кілька мали молотити збіжжя на новий хліб, а на лавиці під піччю, згорбившись, сидів Павло. Не промовляючи до нікого слова, пакав із люльки. Він спочивав. Під білою стелею, над ясною невеличкою лампою, дзижчала роями зібрана мушня і густими гуртками зсідалася округ тієї ясності.

— Добрий вечір! — сказав Микола, входячи в хату, і кинув стомленими руками капелюх на лаву.

— Добрий вечір,— відповів батько й поглянув на сина.— Був у селі?

— Був, тату, та через те і приходжу до вас, а то був би пішов на ніч з кіньми. Дощу не буде, ніч ясна, нехай би попаслися до рана, думав я, а рано завтра й так неділя, було б доволі часу виспатись. Дле я хочу вам щось сказати. Аби-сьте знали, тату, і ви, мамо: я посватав Ганну Марчукову. Вона мені до вподоби. Її родичі мене також приймають, вона сама мене хоче. Її старі дають півхати до мешкання, заки ми собі покладемо свою, телицю і двоє поросят. Восени ми хочемо побиратися.

Я б хотів ваше слово почути й хотів би, аби ви мені, тату, щось з землі відділили. Я доста вкладав своєї праці в неї.

Микола замовк.

У хаті запанувала тишина.

Мати шила, впихала й витягала довгу голку з мішка вперед себе й не обзивалася, мов син говорив до порожнечі. Батько пакав далі люльку, а Санда стояла коло печі, де тліло ще пару вугликів, спершись лівою рукою до припічка, а правою до пояса, й дивилася поширеними очима на брата. Їй стало страшно за брата. Мама, що досі мовчала, тепер устала.

— Ту козачку, Миколо? — спитала.

— Яку козачку, мамо?

— Та ту, ту, Ганну, ту драбину, що як уходить у хату, голову схиляє, щоби сволока над собою не здіймила головою. Я її козачкою називаю, її родичі старці. Ти "поляк", можеш багачку взяти, ти не простий хам. Я не годжуся на те, що ти хочеш. А поля також не дам.

Миколі вдарила кров до голови.

— Не дасте, мамо?

— Як на твоїм настанеш, не дам... А без мене тато також не дасть.

— А без мене собі не задержите всього, мамо...— процідив нараз крізь зуби з притиском Микола, побілівши, як смерть.— Я в що вкладав свою працю, відколи ви мене лише до роботи заставляли, від хлоп’ячих літ? У чужу землю?

І він приступив нараз близько до матері й поглянув їй у лице. Вона відступилася.

— Що я у вас наймит, мамо? Добре, най буде й наймит. Але наймитові належиться за його труд і працю заплата. Дайте мені заплату, мамо. Я багато не жадаю, лиш дві фальчі поля. Як не три, то дві дайте. Се моє послідне слово. Поза тим я вас і знати не хочу. В мене здорові руки, в Ганни також, господь нам поможе, і з часом ми доробимось якогось добра. З вами я на старість жебраком стану. Я вже не хлопець. Доки мені бути дурному? А те, що мені належиться, мусите мені дати!

— Нічого тобі не належиться. Як козачку візьмеш, то під очі мені не йди! — відповіла криком Зоя, побілівши не менше за сина.

— То найдіть мені другу таку, як Ганна, але багачку, щоби хтіла за мене йти.

— Я тобі найду. Але вперед піду до старих Марчуків і скажу їм своє слово!

Вона відвернулася, вхопила довгу голку з ниткою в руки і стала по-давньому впихати й витягати її з латки. В її голові заворушилося роєм. Вона ніколи не допустить, щоб її найстарший син, "поляк", женився з "козачкою", бідною хамкою, котрої родина лише того ждала, щоб обсісти Жмутів, як ті мухи, й пооб’їдати. Го-го, вона не така дурна, як Микольцьо. Вона побіжить зараз завтра, щоб не запізнитись, до старих і скаже їм своє. Вона вже знає, що сказати. А відти скочить до своєї фіни й буде з нею й її чоловіком говорити за її дівчину для Миколи. Вони дадуть її за нього... Вони ж знають, що вона, Зоя, "полька"... добра газдиня... чесна й добра жінка... другої такої вздовж і вшир в селі нема... і не завагаються. Та й вони багачі неабиякі. Там повно всього, й донька одна. Коли б оце не вдалось їй, чого вона не сподівалась, то в неї ще одна гадка на порятунок; вона ще не догадала її до кінця, але... най-най,

най лиш послуху відмовлять. Вони знають, хто вона і що вона може, як схоче! Най лиш її парубка далі затягають. Так!

Вона гримнула мішком до столу і встала. Виглядала дуже визиваюче. Звернулась до Павла, що сидів мовчки під піччю і ткав зокрема свою думку, і кликнула:

— Ти чого сидиш під піччю й ні пізно ні рано води в рот набрав? Аби одно слово пікнув, то ні. Все я мушу свою душу розривати. Ти господар? Ти тато? Але най буде й так. Я вас усіх навчу.

Вона шарпнула полатаний мішок зо стола й вилетіла з ним із хати. Микола приступив до Санди, що стояла, мов статуя, вгадуючи дальші поступки матері, котру знала найліпше зі всіх, а батько, не обзиваючись ще й досі ні словом, устав із лавки і взяв із кутка з-за своєї постелі свій високий гудзуватий скіпетр у руки й вернув на своє місце...

— Що ви скажете на те все, тату? Якої ви гадки? — звернувся син до батька.

— Я такої гадки, сину, щоб ти ще ждав,— відповів Павло,— відтак поговоримо. До осені ще доволі часу.— Він говорив стурбованим голосом.

— Чого ждати? Я не хлопець. Я знаю, чого я хочу,— заявив рішуче Микольцьо.

— Може, й так,— сказав батько,— я й сам знаю, що тобі вже час женитися. Ми вже старі, тобі треба початок зробити із женінням. Та не знаю я, чи Ганна Марчукова буде тобі таке щастя.

— Я гадаю, що буде. Я не можу межи багачів пхатися, бо за мене багачка не піде. Ще якби я сам що мав, а так...

Тут урвав, бо двері розірвалися, а впосередині хати з’явилася, мов з-під землі завірюха, знов Зоя.

— А так візьме жебрак жебрачку, й буде жебраків більше.

— Який він жебрак, Зоє? — вмішався тут несподівано роздразнений Павло, піднімаючися поволі з лавки та висовуючи вперед себе палицю, довгу, мов із грубим, усередину замкненим, чорним п’ястуком зверху, з палицею в руках здавався він вищим, так що від того в хаті мов потемніло.— Який він жебрак? Не твій син? Не мій? Ти "полька", я "поляк", ми побралися... який він жебрак...

— Най з "полькою" жениться, йому хамки не до пари! — загрозила Зоя.

— Яку "польку" мені взяти, мамо? Органістиху, вдовицю Антоньову, що свого чоловіка до гробу загнала?

— Бо він пияк був...

— Ні, мамо, не пияк... бо жити не було з ким, і вона...

Тут він урвав, але лише на те, щоб відітхнути глибоко, немов сил набрати до дальшої боротьби з матір’ю, що гнівом дихала.

— ...чи, може, з її горбатою донькою, що через неї окалічіла, бо мама забагато до костьолу бігала; чи Менцю, доньку старої перекупки, польку, що з своєю мамою до Ч. торгувати ходила, га? Кажіть, мамо! Зараз кажіть!

Зоя стояла мов закаменіла. Ніколи такої бесіди з уст Микольця вона не сподівалася.

— Його правда, жінко,— вмішався тут нараз батько й підніс високо свій грізний вишневий гудз,— з ним треба порахуватися. Він наш найстарший син. Йому треба дати землі; ми ж для дітей працювали... самі як завтра повмираємо. Його правда.

Павло сказав і сів.

— Давай ти своє поле, чоловіче! — крикнула Зоя, взявшися попід боки.— Я свого не даю. Я стара, я знаю, але тому, що я стара, я хочу мати своє й нікому в ласку не стояти. На те я й працювала ціле своє життя.

— Ні, мамо! Самі ви не працювали. Працювали й ми на те!

Нараз двері відчинилися і в хату ввійшов Юзько, а за ним і Янко.

— Що тут за бесіда? — спитав Юзько.— Аж за вікнами ваш голос чути, мамо.

Мати прокинулася на вид Юзька... Той Юзько, її тьохнуло в серце.

— Що за бесіда? — сказала.— Спитай свого брата й тата, бо я вже нічого не кажу. Раз і я мушу мовчати.

І, сказавши се, сіла рівно, як патик, коло стола, підперла голову п'ястуком і задивилася непорушно на стелю, де чорна мушня успокоювалася плямами.

— Що, Миколо? — звернувся Юзько до брата.

Янцьо сів коло тата під піч на лаву й почав вибирати з-за пазухи незрілі ще лісові горіхи, розкушувати їх зубами, оббирати й заїдати

смачно. Санда сіла коло нього і ждала нетерпляче закінчення сеї справи, не дуже цікавої для неї.

— Що, Миколо? — спитав Юзько ще раз, приступаючи живо близько стола, де сиділа мати і стояв старший брат. Микола оповів коротко, як і що, аж до останнього слова й рішення батька й матері щодо поля.

— Та ти, мой, стоїш тут і торгуєшся з мамою? Ти знаєш, що з нею ще торгу в житті ніхто не добив. Лиши. Бери дівчину, тато нехай дадуть тобі поля... Скільки хочеш? Три-чотири фальчі, та й далі. Три-чотири, та й гайда, кажу! Ти жебрак у твоїх родичів. Пам’ятай: три-чотири, аби-сь потім не жалував!

Здається, гірших слів, як ті "три-чотири фальчі", для Зої не було. Вона зірвалася зо свого місця й вилетіла з хати. Надворі так гарно, надворі так ясно, стіни біліють, ясніють проти місяця, що стояв так спокійно й велично на голубому небі, мов приглядався з височіні дрібничкам дитячим... Довкола пахло звезеним збіжжям, десь здалека клекотіли жаби, ще далі обзивалась собака... а тут... а тут...

Зоя сіла на призьбу, сперла голову в обидві руки й заплакала.

"Юзько! — плакало її серце.— Юзько!" І він проти неї. Коли нею найгірше торгали, тоді приставав і він проти неї. Вона майже душилася зі сліз та жалю. Такі діти. На те вона їх годувала. Кров’ю годувала. Одного, другого і третього. "Три-чотири фальчі",— казав Юзько. Три-чотири. Вона тряслася від плачу. Вона вмре, а не дасть. Землю? Та й стільки? А що лишиться їй?

Як сиділа, вона встала й кинулась між кукурудзу, що виростала недалеко проти хати ліском. Вона вклякла й зарила пальці в землю. Не дасть, не дасть, не дасть! Три рази сказала "не дасть". Кукурудза шелестіла, пахла, дихала... Щось ішло нею, пересувалося між неї ближче, тихіше... Нараз вона піднялася, поглянула на небо. Наче на

хвилину забула за землю. "Господи, скільки зір, то все людські душечки!" — майнуло їй крізь голову. Саме в ту мить злетіла одна зірка... за нею друга і десь упала лукуватим льотом. Вона дивилася, а відтак устала. Пообтирала долонею очі й вернула на призьбу. В хаті ще гомоніли голоси синів, чувсь і голос батька, відтак утихло. Двері з хором відімкнулися, і вона почула їх близькість...

— Або поле, або гроші! — казав Юзько.— Або поле, або гроші, й більше нічого!..

Зоїне лице мов льодом обтулило. Вона підняла голову і встала. Стояла чорним стовпом і ждала. Сини вийшли з хати, мов два дуби висунулись... Ішли. Побачивши її, станули.

— Мама тут,— сказав старший.

— Тут,— повторив Юзько.— Говори!

І Микола почав говорити. Казав, що врадили з батьком, що він дасть йому, Миколі, або поле, або гроші) як ні, він кидає хату, жениться з Ганною й їде до Канади. Звідти, хто пильний, ще ніхто старцем не вернувся. Але гроші на дорогу мама дасть. Вона ховає їх перед батьком і дітьми в банку, так нехай дасть, а ні, він бере дві корови, веде в місто, продає, і гроші будуть!

Зоя стояла мовчки... Юзько роззирався пильно по небі... Микольцьо ждав.

Нараз мати підняла очі й поглянула на Юзька. В ту мить і він зирнув на неї. Їх погляди стрінулися. Він усміхнувся. Усміхнувся тим усміхом з-під чорного, ледве замітного вуса й відвернувся...

— Як, мамо? Се послідній раз я про се до вас говорю, я не Санда, що ви з нею робите, що хочете. Даєте?

— Скільки тато дає? — спитала стисненим, оплаканим голосом і повела долонею по очах.

— Дві фальчі.

Вона помовчала і знов утерла сльози.

— Я даю лиш одну-одну,— скричала,— але... але без козачки... з козачкою не даю нічого.

— Добре, мамо,— сказав Микола твердо, як камінь, сплюнувши на землю крізь зуби.— Добре. Але до трьох днів я мушу мати іншу дівчину, ви маєте мені вишукати, і то багачку, мамо... аби-м мав час Марчукам відповісти й за видатки, що вже на весілля поробили, заплатити. З жебрачкою я не можу на одній фальчі вижити, а лише з багачкою. Так я собі постановив, а ви як хочете...

Вони пішли, а Зоя лишилася.

* * *

Мов із змією у грудях, вона ще пленталась довкола хати... окружляла її, й звертала, й... раз у раз обтирала сльози.

Аж надранком, на зорях, зайшла нечутно до хати, лягла на лаву, укриту веріткою, й заснула...

* * *

Не добре спала Зоя.

Коли ранком устала, була втомлена, мов побита, і ще більше роз’ятрена. Синів не було дома, старий собі кудись пішов, Санда

поралася коло корів, а далі залізла між бараболю й почала її копати. Вся найтяжча хатня робота припадала на неї, але вона її радо сповняла. Ніколи не зачував од неї ніхто слова опору, ніколи не жалілася вона вголос. Але часом дрижало в неї серце болюче, і то тоді, коли бажала хоч на хвилинку відбігти в село або в маленьке сусіднє містечко, щоб купити собі чого-небудь: дзеркальце, ниток, заполочі, або голок, або й побалакати з ким там... а їй се не було вільно. Зараз виростала на материн приказ, знаходилась перед нею якась робота, котру треба було лиш їй одній конечне сповнити. Сьогодні Зоя, мов оса, з’являлася то тут, то там і все чогось бриніла, надаремне шукаючи відповідного предмета, щоб його вколоти. Остаточно вилетіла.

— Я йду в село, Сандо,— сказала.— Давай позір на хату, щоб нічо не пропало, бо я, може, забавлюся.

Санда підняла голову з-над корча бараболі і глянула здивовано на матір.

— Чого вам, мамо, в село? Краще б до церкви.

— Так мені треба.

— Ви снідали, мамо? Я вам злагодила молоко. Від Джіяни, мамо. Воно таке смачне та сите. Сама сметана.

— Не снідала. Сьогодні молоко від Джіяни багном чути. Певно, ти пасла худобу на багнах.

— Ні, мамко, на стерні. Чого ж би я йшла на багна, я не люблю туди ходити, там не тільки паші, що болота, і корови по коліна застрягають у болоті, й я з ними. Я на стерні...

— То ти рук не вмила, як треба, бо, як кажу, молоко чути багном. Чому, як я дою Джіяну, молоко добре?

Санда не відповідала нічого. Вона знала маму. Коли вона, Санда, щось варила, хоч би й найліпше, мама по більшій часті не їла. Все тій страві щось хибувало.

— Вернете пізно, мамо? — спитала лише дівчина.

— Ні. Я йду до фіни й її чоловіка, хочу щось у них розвідатися, а як прийде Микола й буде питати, куди я пішла, ти нічого не кажи.

— Не скажу, мамо.

Зоя пішла, а Санда осталася коло бараболі.

"Чого мамі до старих Михайленків? — роздумувала і вгадувала Санда.— Грошей зичити мама не йшла, ніякого насіння тепер їй також не було потрібно — хіба щоб у місто їм разом поїхати, як іноді, або, може, від їх доньки, молоденької Гафійки, потребувала чогось? Але що?"

Копала бульбу, що копала, а далі встала й понесла недалеко коло хати сполоскати її. Днинка була ясна, погідна, аж любо вбратися й піти до церкви. Костьол був аж у сусіднім містечку, й там була проповідь по-польськи, та вона не вміла по-польськи так само, як не вміли ні родичі, ні браття, зате ж у церкві аж любо було перебувати. Здалека пахло ладаном, васильком, гвоздиками, ай, а від свічечок, що горіли, просто медом несло, а від великих, що теж горіли, так і молитвою вгору віддавало. Санда згадала Савку, що мав своє місце в церкві, і їй закрутилися сльози в очах... Нараз почула недалеко в саді свист. Вона збентежилася, поправила хустку на голові, але роботу робила далі. Треба було полуднє злагодити. Ззаду хтось ішов. Живо, жваво. Вона боялася оглянутися. Може, він — хто його там знає? Нараз оглянулася. Се був Юзько.

— Сандо! — сказав і станув.

— Га-й?

— Доки ти будеш дурна?

— Агій на тебе!..

— Не гікай, а слухай, що я скажу.

— То кажи, бо я спішуся.

— Чого?

— Видиш, бараболю полощу й вогонь розкласти треба.

— А завтра ти сього не будеш робити?

— Чому ні? І завтра, і позавтра, і... все. Хто буде робити? Ти? Мама сього не зробить. Чого хочеш?

— Ти знаєш що? Савка хоче до тебе сватів слати. Хочеш його? Він мені казав...

І Юзько усміхнувся. Санда спаленіла.

— Чи я хочу? — спитала.

— Ая.

— Та я хочу, але мама, я боюся, що мама не схоче. Ти не чув, що вчора було?

— Та чув. Де мама?

— Пішла в село.

— Чого?

— До...— і Санда збентежилась.

— Гай-гай, кажи... не вдавай святу. Гадаєш, я дурний?

— Ні, Юзьку... але вона казала Миколі не казати.

— Ади-ади... яке розумне... Бігме, розумне... а дивиси!

— До Михайленків пішла... Чого, не казала, Юзьку. Ти знаєш, яка мама!..

— Яка вона, те знаю; але що ти дурна, те я також знаю.

— Зле знаєш. Я не люблю сварки. А чого до старих Михайленків пішла, того я не знаю.

— Як до старих, то я знаю, Сандо,— сказав і засміявся Юзько.

— Не знаєш і не догадуєшся, Юзьку.

Юзько заглянув їй в очі і втопив у них свій диявольський усміх.

— Оввa, Сандо,— сказав,— сховай собі за крайку, що знаєш, а я тобі скажу, що я знаю. Мама пішла до Михайленків, щоб дали свою Гафійку за Миколу. Така мама, як наша. Що, зле знаю?

Санда стояла мов укопана. Розумом вона вдалася більш до батька, й велике гадкування не було її звичаєм.

— Може, й так, Юзьку, може... гадаєш, її дадуть за Миколу?

Юзько зареготався.

— Такі багачі, як вони, дадуть за "поляка"... з одною фальчею? Най мама пожде трохи. Сама Гафійка не схоче, а вже її старі... Лиш сміх піде селом. Та й хто схоче таку тещу, як мама? Ти кажеш, що знаєш маму?

І Юзько вмовк. Санда не обзивалась більше. Нараз їй усе роз’яснилося, вона все зрозуміла. Юзько й собі мовчав. Він скрутив папіроску, запалив і сказав:

— Коли Микола буде за мною питати, то кажи, що я пішов у село. Ввечір підемо обидва з кіньми на леваду. Будемо пасти. Там будуть і інші... він уже знає...

— Скажу.

Юзько пішов, а Санда за бараболею та поранням до обіду й забула, що він їй казав. Лиш одного не забула. Се лежало, мов розцвіла квітка пишна, червона в її замкненій, соромливій душі: Савка пішле до неї сватів...

* * *

Два дні не приходили хлопці додому ночувати. Все поралися поза домом. То орали на озимину, то волочили, дещо паринували, то знову засівали, аж третього вечора пішов Юзько до хати по сердаки, бо знов коні мали випасатися по скошеній отаві. Харч і що треба було носила їм сестра в поле. Два рази батько заходив і приносив хліба й іншу страву, робота йшла гаряче. По роботі й оранині в полі мали молотити, відтак до млина їхати. Тут уступала одна праця другій, і застою не було ні в чім.

Тим часом і дома теж не було супокою. Зоя з Сандою вимазували хату, прали, білили, обтикували ікони, бо на другу богородицю був у селі храм. Зоя ходила, робила кожну роботу, що зарвала в руки, завзято, гарячково, а все була сердита, все гнівна, все чогось їй не доставало.

— Скінчили б уже раз ту роботу в полі,— накинулася третьої днини на чоловіка, що, похилений, тихо, спокійно ходив повсюди, де треба було, і робив своє господарське діло.

— Скінчуть, як зроблять... Чого тобі, жінко? Добре, що є кому робити. Гадаєш, я ще такий міцний, як колись.— По його лиці перебігло щось болюче.— Або й ти? Давно се було, жінко, як ми удвох гарували. Ми не багатими побралися. Ти мала мало, я трохи більше... а решту... сама знаєш...

— Ах! — відтяла Зоя.— Я вам такої, а ви мені сякої.

— Та нехай і так, коби добре,— відповів він і робив своє далі.

Коло полудня хлопці вернули з поля. Микола тягнув за собою борону, а Янко плуг. Поскидали сердаки з плечей одним рухом рамен і, впорядкувавши все, як стій увійшли в хату.

Сонце стояло вже дуже високо.

— Давайте, мамо, їсти,— кликнув Янко і протер чоло.

Микола сів за стіл на лаву і ждав. Коли мати спішно подавала сніданок, Микола глипнув на неї. Вона уникала його погляду. Була напружена в рухах і в виразі лиця. Нараз, беручи ложку в руки, спитав:

— Як там наша справа? Найшли вже для мене молоду?

І втопив ложку спокійно в молоко та почав їсти. Їв поволі. Час минав. Зоя не зараз відповіла. Янко не хотів молока, і вона пражила йому яєчницю.

— І багачка, мамо? — тягнув далі Микола, не підносячи очей. Знов минув якийсь час.

— І багачка, мамо? — повторив Микола своє питання.

Зоєю аж трясло.

— І багачка була б, і молода, і з гонором на все село,— обізвалася нарешті Зоя мов не своїм, беззвучним голосом,— але...

— Відмовили... Що?.. Забагато поля має поляк, ні?

Він звернув своє лице спокійно до неї і, обтерши рукавом губи, встав.

— Але замолода,— докінчила мати, виминаючи, як перше, його погляд.

— Замолода Гафійка, замолода, мамо, і не на те ховали одиначку родичі, щоб теща гнобила її, як своїх дітей... Що буде, мамо? Я мушу завтра йти до Марчуків. На мене будуть ждати. Я дав слово.

— Я й там була.

— Знаємо, що були. Ми і знаємо, що говорили. Говорили...— казав із чудним супокоєм,— відмовляли синові молоду, називали його лінюхом, що за ним буде жінка його в роботі удвоє вгинатися, називали його злодієм, що буде з хати виносити всю її працю, говорили, що... що... Мамо! — скрикнув нараз із такою силою обурення і гніву, з такими

іскрами ненависті в очах і вдаряючи п’ястуком у стіл, що миска й ложка захиталися.— Якби ви мені не мама, не жінка мого тата, я б вас убив, як вовчицю, і до криміналу сам замельдувався!

Він відвернувся до вікна і стояв. У хаті було тихо. Так, мабуть, ніколи не було тихо, як у ту мить. Молодший брат не рухався... Юзька не було, вона, мати, стояла рівна, як смерека, лиш лице побіліло як полотно, а уста скривилися, аж зуби показалися здолу. Чи з болю... чи з ненависті... хто її знав. Янцьо спер голову на руки над столом і віддихав важко. Його очі впилися в лице брата, і він читав у них — боявся деяку хвилю, деякий час страшного ожидання. Микола не рухався з місця, не оглядався. Нараз залунало недалеко хати, мов струя, вплило вікном гарним чоловічим голосом:

Ой не ходи, білявая, горою за мною,

Бо ти видиш, що я воджу дев’ять за собою:

Одна зварить, друга спече, а третя помиє,

А четверта хустки пере, а п’ята обшиє;

У шостої вечеряю, в сьомої ночую,

Восьму люблю та голублю, з дев’ятов жартую.

Зорі ж мене зазоріли на високій горі,

Вечір мене та й захопив в дівчини в коморі...

Се співав Юзько.

Не оглянувшись ні на кого, Микола вибіг раптом із хати.

* * *

Тої днини вже ніхто не бачив Миколи. Другої зрана зайшов. Був одягнений по-святочному.

— Тату,— сказав поважно і спокійно.— Я прийшов по вас. Може, поїдемо до суду до С., і там скажете, скільки даєте чи даруєте мені за мою працю на вічність. За три неділі я женюся.

Старий Павло глянув на жінку, що поралася коло печі. Вона не сказала ні слова. За часок він переодягнувся в чисте білля і святочну одежу та, закинувши через плечі дзьобеньку, уклав у неї з-за сволока якісь папери, взяв із кутника свою високу гудзувату палицю, затиснув капелюх на голову і подався з Миколою з хати.

* * *

За три неділі відбулося весілля Миколи з "козачкою". На ньому були батько і браття. Санда не могла йти. Зоя обмастилася по руках, ногах і по тілі зеленою мастю, обмотала голову в мокру шмату, казала винести верітки й подушки на сонячну сторону на призьбу й там лягла. Була хора. Казала, що по весіллях не може ходити. Коли ж стало довкола неї тихо і лиш одна Санда пішла до воріт на варту, "щоб ніхто не заходив і маму не допитував", вона залилася гіркими сльозами та товкла спрацьованими п’ястуками до стіни. Чи через ниви, відділені Миколі, чи через "козачку" — ніхто не знав.

* * *

Сеї самої осені післав Савка, кушнір, до Жмутів старостів. Зокрема, "потайки" розвідувався про Санду й молодий жандар. Зоя жодного не прийняла — відмовила. Вгостивши людей та напоївши, вона подякувала їм за честь, але дівчини відмовила, дарма що й батько, й донька обзивалися за ним.

— Савка-кушнір чесний, сердешний хлопець,— роз’ясняв батько жінці, що поводилася, мов божевільна, коли Павло кілька день по тім робив їй закиди.

— Кушнір, власне, тому, що кушнір,— боронилася вона.— Се шкаралупа, знаєте се? Нічого не має, лиш те, Що на нім. Він письменної жінки потребує, а не невченої, як Санда. Він сватав її маєток, а коли забере його, відішле мені ні дівчину, ні жінку назад. Знаю я таких, як він. А по-друге, кожний кушнір на старість розпивається.

— Та ти, жінко, з розуму зійшла,— уступався різко батько за молодим чоловіком.— Як таке можна говорити?

Та тут Зоя, мов вколена змія, прокинулася.

— А мій брат Франц що? Не був славним кушніром, що пів-Бессарабії своїми кожухами обшивав, га? Та й до чого довело! Як заробляв, так і пропускав! Уже забув? Навезе тобі грошей повні кишені, та як зачне волочитися з корчми до корчми, як зачне частуватися за рахунок з приятелями, такими красними, як він... а додому вертає п’янісінький, що ледве дверей домацається... Аж кінець йому настав. Я ані разу не маю жалю до його жінки, що руки поклала на його життя... не маю, та й... га!

— Ей, Зоє, Зоє, не говори такого страшного, не гріши проти закону божого. Ніхто не має права відбирати життя тому, кому його сам господь дав. Терпіла вона, небога, що терпіла, нехай би була до кінця терпіла,— боронив роздратовано Павло, поглядаючи на доньку, що сиділа під вікном на лаві і прислухувалась залякано, втираючи від часу до часу потайки сльози...

На згадку про колишню трагедію, що зчинилася в домі Зоїного брата, кушніра, вбитого власною жінкою за його страшне п’янство, то виростали, то щезали якісь дивні лякливі картини перед її молодою уявою.

— Терпіла вона, небога, доста,— почала Зоя наново,— терпіла, кажу, доки пропивав він лиш свої запрацьовані. гроші. Терпіла, і як грошей не стало й один загін її поля ішов за другим в його горло і в горла його камратів красних. Терпіла, як сварився, і брався до бійки, та страхав, сполохував зі сну її і її нещасних дітей... Ей, Павле, Павле, треба правду знати. Не згадуймо обоїх. Нехай їм обоїм господь простить. Ти знаєш, я все даю за їх душу — й печене й варене, і ніколи, ніколи не шкода, що свою дитину не дам за кушніра, за шкаралупу.

— Не кушнірство винне, що Франц розпився...— обізвався нараз знов Павло,— а винні лихі язики, що її до злого під’юджували, і гризла його теща його, що він не мав маєтку, як побрався з її донькою. Злі язики, Зоє, кажу ще раз. Злі слова зародили не одне зло. Та лишім се, жінко, а Савку таки шкода було відкидати! — наставав Павло на своїм.

— Ви кажете так, а я кажу так,— забубоніла Зоя.— Відмовила йому раз, відмовлю другий, відмовлю і третій!

— Від-мов-ляй...— одказав співучим, ніби питайним голосом старий, устав зі свого місця, взяв свою високу палицю й вийшов із хати.

— Якби Санда ще письменна,— кликала за ним Зоя,— тоді не кажу, а так як вона...— й урвала. За хвилинку, неначе не замічаючи, що дівчина сидить бліда, як смерть, не рухаючись жодним рухом на своїм місці, додала: — Я на Савку нічого не кажу, я лиш питаю: хлопець господарський її не найде? Не знає, де наші поля й де їм межа? Га?

Їй ніхто не відповів.

* * *

Цілих дві неділі ходила Санда запухла, з очима, як цибулі, від плачу за Савкою, але не виплакала нічого.

— Що я могла зробити, Юзьку? — жалілася братові, як він накидався на неї, що вона, мовляв, "мамелючка", що всьому піддається, як коняка...

— Що? З хати було втекти хоч на три неділі й на очі не показатися, щоб маму настрашити, що ти втопилася... або... або на службу в місто на рік піти та й звідти писати, най дозвіл дає.

Санда заперечувала зітхаючи.

— Не було б добре. Хто знає, чи Савка був би на таке згодився. Йому жінки в хаті треба, а не панської служниці... Та й погано говорили б. Мама перша. Ти знаєш? Тобі добре говорити, ти парубок, та хто знає, яке ще і твоє буде, коли ти захочеш женитися. Ади, що було з Миколою.

— Що було? Те, що хотів. Узяв поле, взяв Ганну, став господарем. Та й що було?

— Мало що до бійки не прийшло, ти знаєш, Микола не жартівливий.

— Тому й мама подалася.

Коли неділь через кілька за Савковими старостами прийшли другі, від молоденького коваля, сталося чи не те саме.

— Кланцатий,— казала Зоя, що так називала ковалів,— і знов шкаралупа, що лиш маєтку шукає, а не неписьменної дівчини. Маєток забере, дівку мені відішле, та й правуйся з ним. Чим віддасть кошта, як програє? Обценьками? — і розреготалася недобрим сміхом.— Ідеш, коли чуєш здалека: "кланц, кланц", то зять Жмутів за-роб-ляє... Ой газди ви мої, газди,— звернулася вона з погордою до старого Павла й Юзька, що сим разом уже гостро станув за долю сестри, котра лише працювала й мусила працювати, а "з послуху збовваніла", як то він витикав мамі.

— То нехай не слухає!

— І справді! Чого ти така послушна вдалася, Сандо? — спитав дівчину й засміявся.— Висип раз мамі дійницю з молоком перед ноги, бехни раз мамі воду у кухні до землі, не замети хати, не біли, не мий горшків, не попрацюй від ранку до вечора, не пери раз, і другий, і третій, а побачиш, що мама пригадає собі, що вже свої молоді дні має за собою. Га? Не так, мамо? — спитав і зблизився до неї.— Ще не доста накомендирували за свій вік? Доки будете порядних людей з хати відганяти? Вас треба, мамо, як то при війську кажуть, під "ескорт" взяти, та й буде добре. А ти, Сандо, дурна, не плач. Як тебе за твоє б’ють, ти назад бий! Не так, мамо?

Мати дивилася, як на збожеволілого, на свого любимця, а тато знизав плечима.

— Треба якось робити, щоби добре було...— сказав, успокоюючи.— І ковалі живуть, і жінку, й діти годують; і кушніри, що з праці рук живуть, і з неї життя вибирають... Так господь кожному дає, але треба й його закону придержуватися. Шануй тата й маму, а буде тобі добре поводитися, каже його наука.

— Сандо, гай! — крикнув Юзько й вийшов з хати, кивнувши до неї головою.

Але Санда не вийшла. З його слів била правда. Вона чула її в його голосі, вона цілим єством се відчувала, але вона не могла.

* * *

Здалека і з затишка розвідувався через Зоїні знайомі жінки, органістиху Антоньову й через фіну один молодий "фінансер", чи не дістав би Санди.

Її скромність і працьовитість були в цілому селі знані. Та й дуже гарний він собі був, що правда, то правда. Коли йшов селом, мов

молодий граф, серце мило усміхалось до нього. Коли говорив із нею й заглядав ув очі, котрі ховала все під "батистовою з гратками" й "біленькою" як сніг, вона горіла від дівочого сорому, як панська мальва. Та не інакше повелося йому із сватанням, як і попередникам його. Санда не була письменна, хоч знала підписуватися, він належав не менше, як оті, до "шкаралупів", і Санда осталася далі коло родичів, а вони, один по другім, женилися деінде. Найпізніше "фінансер". Санда ставала щораз мовчаливіша, зживалася щораз більше з землею і худобою, щораз віддалялася від матері, притягала до батька і старіла.

* * *

Коли пішло одного разу громом по селі, що настає війна, в хаті Жмутів, як і в інших, настав жах і замішання. Підуть хлопці? Обидва? Юзько й Янко? Миколу, може, лишать. І чи вернуться? Родичі чорніли з жури й жалю. Сама молодь пленталася мов затроєна, а дівчата плакали... Лиш Санда не плакала. Щось замкнулося в її душі й не допускало до плачу.

Одного дня,— се було по заході сонця,— коли прийшли обидва брати, Юзько й Янко, покликані проти москалів, до хати прощатися з родичами і з нею, їй замкнуло віддих. Отже, се не була проста балачка. Браття підуть і, може, ніколи не вернуть. Ні Юзько, ні Янко, той добрий, послушний Янко, і він, може, не верне, бо на війні мало не все гине. Юзько, блідий, із блискучими з зворушення очима, зі зміненим голосом, на тон нижче, як звичайно, звернувся до батька:

— Будьте здорові, тату, та й прощайте... може, не верну...

Батьком потрясло. Він закрив лице в чорні долоні й заридав.

— Раз.

— Раз.

— І другий.

— І другий.

— І третій раз.

— І третій раз.

— Дайте руку, най поцілую...

Старий батько кинувся хлопцеві на груди й ридав старим голосом:

— Я знаю, що не побачу тебе більше,— кликав крізь сльози.

— Байка, коби не калікою, тату,— зачув батько коло вуха, мов стогін.

Відтак звернувся син до матері, що стояла збоку і несвідомо вплітала мовчки пальці одні в другі, її очі впились в обличчя сина.

— Мамо!

Більше не міг промовити Юзько. Схилився низько над її колінами й поцілував їх.

— Будьте здорові й прощайте; я був часом великий лайдак. Як умру, не згадуйте зле, а простіть.

— Юзьку, Юзьку, мій сину!!! — пішло страшним окриком із її грудей, і вона вхопила за кінець сердака його, що рвався... тікати з хати, але тут приступив і Янко.

— Тату, мамо, поблагословіть, любі,— заговорив і усміхнувся насилу, вхопившись обома руками татової руки.

— Сину мій, ангеле... вертай! — вирвалося з грудей старого, що нетямився з жалю.

— Верну! Не плачте!

— Янцю, не йди! — скрикнула мати.— Не йди, кажу, не лишай хоч ти нас, старих...

— Мушу. Який би я вояк, якби не йшов. Цісар кличе. Не плачте.

Він уже усміхався судорожно. Відтак, мов штовхнутий невидимою рукою, звернувся нерівним кроком до сестри, що розлучалася з Юзьком.

— Моліться за нас!

Обоє вхопилися й, мов один удвоє зрослий стовп, поволоклися надвір: він уперед, а вона коругвою волоклася за ним, за "мізинком".

— Брате, Янку, я сиротою буду, сиротою! — і з піднятими руками за ним, що спішив за Юзьком, мов гонений з хати, втираючи сльози долонею, зсунулася до землі і притиснула голову до воріт. Так перебувала, мов у гарячці. Жаль помітав нею. Відтак устала, гонила ще кілька разів за ними і знову вертала. Коли їх не стало видно, вона вернула і, спершися плечима цілою вагою свого тіла на ворота, дивилася поширеними очима на подвір’я.

Чи бачила там кого?

Сама не знала.

Їй видалося, що подвір’я удвоє поширилося, удвоє потемніло й із нього, пустого, ніби безмежного, виринула мати. Стояла з костуром батька в руках і, схиливши голову на гудз той великий, темний гудз,

водила, не рухаючи головою, мов із каменя, жарливо-блискучими очима вокруг і запала в землю.

* * *

Четвертого року вернув Юзько назад. Худий, поважний, обдертий, без давнього усміху на устах — без Янка.

Увійшов у хату. Се було восени, присмерком. У хоромах привітала його пустка, тишина й майже темрява. Увійшов у хату далі, де колись працював із родичами і сестрою. Там те ж саме. Що се? Повмирали всі? Вийняв із кишені сірники, зачеркнув і підніс руки вгору. На печі щось закашляло.

— Хто там? — обізвався старий захриплий голос батька.— Хто прийшов?

— Я, тату, я — Юзько... вернув назад...— і з тими словами згасло маленьке світло. Він знов засвітив.

— Нема в вас свічки? — спитав.

— Є... є, от тут десь... Ти, Юзько!.. Коло мене... ходи ближче, ой боже, ти змилосердився, заки замкну очі...

Юзько домацався до вказаного місця й засвітив світло. Кістяк, запутаний у старі верітки й такі подушки, був батьком. Юзько підсунув лавку, став на неї, привітався й поміг старому сісти. Шкіра, й кості, і пара запалих очей указались Юзькові. Він був загартований війною, але, побачивши батька в такому стані, він затиснув уста.

— Чому ви самі? Слабі? Де мама, Санда, повмирали?

— Ні. В місті. Як прийшли москалі, то вони вивезли, що ліпше, в місто, як і багато так робили, а мене лишили. Мама лишила. Санда плакала, не хотіла самого лишити. Та ти знаєш маму. "Старому чоловікові,— казала,— нічого не зроблять, а дівчину не можна тут лишати, можуть збавити". Та й пішли.

— І не вернули?

— Ні. Часом приходять. Заглянуть туди-сюди, зварять на днів кілька, спечуть хлібець та й вертають. Санда... вона більше мною піклується... а мама... вічно ховає... й жалує... та й сама вже подалася...

Павло перервав і хвилинку віддихав. Юзько ждав і слухав. Слова з грудей старого батька так тяжко добувалися з грудної глибини...

— Каже, щоб я сам собі варив, як інші, а я не можу. Давно не робив і тепер не можу. Лежу і жду. Часом прийде Ганна Миколина, зварить і знов відбігає.

— Миколи не покликали, тату?

— Покликали, але лише до роботи. Копав з другими окопи, а відтак вернув...

— А корови, коні є?

— Одна коровина й один кінь є в Миколи. Другі дві корови й коня забрали вороги, як відходили. Пішло і сліз за ними доста. З кожної майже хати забрали... Пішла гарна худоба наша, і плач удовиний і дітей за ним, лише смуток лишився. Ой!..

І старий заплакав.

— У кого мама в місті? — питав Юзько, скидаючи старий, замарганий військовий плащ із себе й оглядаючись по пустій хаті.

— В якоїсь своєї знакомої. Може, завтра прийдуть. Так там засиділися... як би там їх місце. Та, може, воно й добре так. Бог знає, мені вже все одно... Коби борше... Де Янко? Де-сь го лишив? Він недавно мені снився... Все ніби до хати заходить у білій сорочці і дверей назад не може віднайти. "Се недобре",— кажу я, а мама каже: "Саме добре, він незабавки поверне, біле білля,— каже,— дорогу значить". А я кажу: "Ой, дорога, де ж не дорога, але чи не на той світ?" Від тебе раз прийшло письмо, а від нього ні письма, ні знаку. Де він? Де мій Янцьо? Кажи, Юзьку... де мій Янцьо? Упав? Га? Кажи, ти старший! Га? Що кажеш?

— Я нічого не кажу. Що я знаю? Ми ж були кожний при іншім регіменті. Я при артилерії, він при піхоті. Що я знаю? Спитайте війну. Хто тепер що знає? Половина народу в землі, одна часть у полоні... одна, як я, жебраки або каліки...

— А може, впав і Янцьо? Бо Георгішин, що з ним разом злучився, казав, що коло Галича ще був живий... Але більше він не знає, бог знає. "Багато,— каже,— пішло відти на той світ..."

— Ей, "бог знає"... лиш та грудка, що на ній він упав, знає... і той, хто з нього мундир зняв, знає, а більше...— і Юзько вмовк.

На часок стало тихо в напівосвітленій хаті.

— Санду не сватав ніхто? — перебив нараз тишину Юзько іншим голосом, розгаздовуючися в хаті.

— Якийсь один іще сватав, але мама... ти знаєш...

— Землю всю орали?

— Не всю. Багато стояло облогом. Кулі обсівали її, сину, кров поливала, ворон плід збирав...

Юзько не обзивався.

І знов виростало мовчання в півтемній кімнаті, лиш чути було шолопання і ступання Юзька коло печі, доки не розгорівся вогонь у ній і не освітив ту частину хати, де була піч. За часок відбіг Юзько до брата по молоко, а старий Павло, зсунувшися з печі, почав ходити мов не своїми ногами по хаті і молитися. Що він робив се голосно — не замічав. Самота, яка його здебільшого окружала, виробила в нім той об’яв.

— Святий боже,— говорив і хрестився, звернувшися до вікна,— святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас. Та й я до тебе прийду... Янцю... та й я. Западе зима... осінь... уже зазирає в вікна... та й я прийду... Ти в землі...— шептав тепер півголосом, усе ніби молячись,— земля бере тіло, а господь душу... вони все в парі, земля й господь. Ая, синку, ая, Янцю, ая.

* * *

Два роки, на третій перейшло від того часу. Зоя й Санда вернули по повороті Юзька на все додому, і життя й господарка, як здавалось, пішли давнім ладом. Зоя докупила дещо худоби, і якось воно йшло, не застоювалося. Лиш за Янцем не успокоюється жаль у батька, підточує той жаль і матір, сидить він в обох них, і в серці сестри.

— Може, в полон попав,— потішає Юзько, хоч у душі не має великої віри на поворот брата, зачувши від кількох товаришів з його регіменту, що повернули, яка страшна різня була зараз на початку війни під Галичем і скільки гарних, хоробрих хлопців пропало й погинуло навіки.

— Може, й попав у полон, хто його знає... Як живий, то прийде, а як ні, то впав; або йому десь і добре, може, лишився в Росії.

Мати, батько вислухують мовчки, притакують синові, але в душі їх є місце, що від часу до часу, мов незагоєна рана, відкривається, і кров з неї капле. Як настає Великдень, мати пече паски й перепічки, і йде до церкви, і роззирається там уважно по всіх. Як побачить чи парубка, чи старшого, чи жінку, чи дівчину, молодицю бідну чи хлоп'ятко, що чим-небудь пригадувало б її помершого чи пропалого сина, витягає свою перепічку, бере дві-три крашанки й дає йому.

— За мого Янця,— каже й цілує того чи ту... в руку, а той, що бере, тої ж самої хвилини те ж саме робить: цілує її в руку... І не питає він, хто вона, й не питає вона, хто він, і розходяться. Так рік-річно. А його нема й нема... І доля, а може, й душа його в руках господніх, як і весь мир, і кожна мушка на сім світі, і усе на землі...

Юзько й Санда вкладали свою силу в землю. Тепер корова одна, а відтак і друга стояли, як давно, у стайні, а до одного коня найшлася пара, найшовся плуг і борона, найшлося й кілька овечок, і якось жилося. Юзько рідко коли співає при роботі, як було давно, а лиш посвистує. Часом і усміх давній поблискує на його лиці. А так то він поважний, рішучий і так сказати б командир. Із мамою часто свариться. Батько більше до нього горнеться, а Санда самітна. З мамою й вона часто сперечається. Від часу до часу Зоя щезає на день-два і знову вертається. Як її питають, не дуже й дивуючись, куди ходила каже: "В місто сповідатися і причащатися".

Більш її не питають. Лиш Санда і, зокрема, й Юзько слідять мовчки за нею, особливо, де вона складає й заховує час од часу клуночки, добре й тісно позв’язувані. Льон платиться дорого, часом і збіжжя продається, а вона, як по-давньому, гроші сама відбирає, від людей і ховає. Ніхто з нею за те не спорить.

"Ховає, хай ховає — думає Санда,— нехай бере їх із собою і в землю, їй неначе все одно. За війни вона багато виділа, терпіла, зносила; й нарешті — боже! Що зробиш проти судженого? Як так, най буде й так. Хіба для неї одної доля темна?"

З Миколою і "козачкою" Зоя вже давно помирилася, приймає її в себе ласкаво й дозволяє собі руку цілувати. Два роки по весіллю, саме в воєнний час, зайшов Микола з Ганною, гарною й годною молодицею, малим хлоп’ятком, із дарунками: двома ситими курками й когутом, з медом і цукром, з пляшкою горілки й теплими словами,— відвідати осиротілу матір, що двох синів оддала війні й цісареві, а тепер із старим похиленим батьком... сама.

— Сама, сама, любі діти,— казала, захлипавши, Зоя й обтерла наборзі очі,— де вже не сама. Якби не Санда, то ми обоє з старим давно б у землю були запалися.

Та й помирилися. Рідко коли одні одних одвідують, бо робота між них уступає, виростає таким муром, що хіба в рік, або в два, або на великі свята, або на храму позволяє бачитися й більше про біду говорити.

Зоя "козачку" полюбила. День і ніч не знає "козачка" спочинку, заповнює скрині, комору, тче, пере, білить, розстелює полотна і щораз більшу здобуває пошану не лиш у тещі, але і в жінок господарів, і в цілім селі.

Така була "козачка"!

* * *

Одного ранку, в серпні, зайшла до них одна своячка. Касандра Вергер, донька вбитого брата Зої і його нещасної померлої жінки Варвари. Вона була, як видно, сирота й немолода вже. Однісінький старший брат її помер у війні, а вона, з давніх літ у службі в місті, відвідувала часом тету Зою, одиноку родичку з батьківської сторони. І не так вона прив’язалася до тети Зої, як до Санди. Обидві щиро любилися й були чи не ровесниці, та й доля їх до передвійни була чи не однакова. Під час війни змінилося дещо в житті Касандри. Найшовся в

неї хлопчик од "закордонного". Гарний, міцний, із темним волоссям і білим личком. Зачувши про се, Зоя лиш знизала плечима.

— Треба їй того було? — спитала, звертаючись до чоловіка й Юзька.

— Та видко... що треба,— обізвався рівнодушно старий, мачаючи стиснену у жмені мамалигу в бриндзу.

Юзько усміхнувся. Санда не обзивалася. По її лиці перебігло щось чудне... мов жаль, мов вимушений усміх...

— Одним москалем буде більше...

— Або українцем,— сказав Юзько.

Ніхто не заговорив про те більше. Що кому до того? Кожний ховав своє у грудях, мав свого доволі.

* * *

Отож зайшла до них одного разу ота Касандра з своїм маленьким хлоп’ятком. Ненадовго. Вона була на службі в місті, де її тримали з малим п’ятилітнім хлопчиною й пустили тепер, на її просьбу, відвідати рідню на кілька днів.

Одної днини, наслідком того недовгого перебування в тети Зої, зчинилася така пригода. Старий Павло пішов У сусіднє містечко платити податки, набрати жінці "потайки" на спідницю, собі купити люльку, бо стара десь затряслася, і ще дещо інше до хати. Ввечір перед тим Санда розчинила хліб, уранці пішли заглянути до конопель, що недавно відвіз їх Юзько до "балти" коло ниви, де була вдолині і вгорі засіяна кукурудза, а Касандру виправили з худобою недалеко долини, де саме кукурудза вдалася слабше й земля була кваскувата, як казали; і на ній ріс, буяв там та не там падиволос. Поле те тяглося, як сказано, з долини вгору,

де що два роки пишалася найкраща кукурудза, а то знов і білий хліб. Юзько, що мав того дня складати сіно в кориці на сіножаті на інше місце, вийшов і собі з дому.— Чи туди, чи куди-інде, не казав докладно.

Він останнім роком зчаста баламутив маму й не все бував там, як казав дома; особливо коли горіла в полі робота. Іноді, було, каже: йду туди й туди, чи жати, чи сапати, а вийде собі, де захоче. Він і іншим помагав, і своє робив — чи пізніше, чи в інший час,— дарма що ніколи нічого не подасть запізно, ні запізно не звезе додому. Крім Санди й тата, помагали йому в господарській роботі й інші. Так воно було й сим разом. Сіно лежало згромаджене та ждало його руки, та не в копицях, а на землі.

Оглянувши коноплі, чи не час би їх, може, вибирати з води й звезти додому, Санда почула, що її наче невидима сила тягне вибігти вгору, побачити, що там діялося. Давно там не була, ще як перший раз, а відтак і другий, сапала і підгортала кукурудзу, а потім як іноді носила Юзькові харч. Юзько, бувало, все завертає її:

— Тут я сам буду сапати, чого тобі тут? Пильнуй ліпше худоби, я за той час тут більше прироблю, ніж коло худоби, як буду її пасти. Краще оставайся в долині, як хочеш уже сапати, або, як кажу, при худобі, а на горі буду я.

Сьогодні їй прийшла охота поглянути на кукурудзу й на горі. В долині вона була трохи слаба. Тут вона мала б належати Юзькові, на горі — їм. Стала на хвилинку і ще роздумувала. На горі було поле ліпше, отже, й кукурудза, може, і краща вдалася. Вона дивилась задумано вгору. Звідти, думала, побачить і Юзька на сіножаті. Коли ж хотіла поступити далі, перебіг їй заєць близько перед ногами впоперек стежки. Вона прокинулася. Агій! Аж злякалася. Та й справдешній уже заєць. Кількома скоками перебіг їй доріжчину. Чисто, як блискавка. "Недобре поведеться їй",— сказав їй внутрішній голос, бо се був важний і давній на "правді" заснований забобон, що кому заєць перебіжить дорогу, то йому зле поведеться. Сплюнула й усміхнулася.

Що їй могло тут притрафитись? Вона перебігла думками всі можливості лиха й не найшла його. Їй мов камінь із грудей упав. І тут нараз причувся їй ніби свист Юзька. Свист устав, але ненадовго. Повітрям залунав його гарний, ще кращий, як давніше, голос:

Ой не ходи, білявая, горою за мною,

Бо ти видиш, що я воджу дев’ять за собою:

Одна зварить, друга спече, а третя помиє,

А четверта хустки пере, а п’ята обшиє;

У шостої вечеряю, в сьомої ночую,

Восьму люблю та голублю, з дев’ятов жартую.

Зорі ж мене зазоріли на високій горі,

Вечір мене та й захопив в дівчини в коморі...

Санда всміхнулася вдруге.

"Се Юзько, мабуть, до своєї дівчини,— подумала,— добре, що він там, а може, й вона там, та "мала", як він її іноді називав, а якої мама так не любить і раз за разом то "печерицею", то "макітрою" охрещує, бо вже надто дрібна вдалася; а то й "дзявкою" через її спів. Вона, де б не була, де б не опинилася, не могла здержати, щоб не заспівати. Може, обоє зійшлися тут? Але ні. Юзько до всіх так, і всі дівчата до нього прихильні. Його тяжко було вдержати, щоб аж женився, хоча він не раз, розгнівавшись через що на маму та висварившися з нею, грозить, що відділиться, "як Микола", й покине всіх, тоді побачать усі, хто такий Юзько.

Санда постояла ще часок, розгадувала, але далі схопилася і жваво пішла вгору. Нараз у поблизькості її задзвенів ясний, як дзвінок, дівочий спів і прикував її відразу до місця. Санда стала знов і почала слухати.

Куди були луги, луги, а тепер долини.

Куди були люди добрі, а тепер вороги.

"Ой вороги, вороженьки, чо ворогуєте

Та й на мене, молодую, чари готуєте?

Ой вороги, вороженьки, я вас ся не бою,

Бо я носю за поясом зелененьку тою;

А я тою розмолочу, дам ворогам пити,

Кого схочу, розволочу, не буду любити — у-х!"

Коли спів замовк, Санда зачула за собою шелест. Оглянулася. Попри неї шуркнула, мов серна, дрібна дівоча постать. Заблиснула їй великими, чорними, майже циганськими очима в лице й подалася геть, ніби поплила, розділюючи кукурудзу руками, вдолину і щезла.

— Любляться,— сказала уголос Санда й ухопилася за серце. І начеб хто в ту мить руку від тіла відрубав, і вона мало що не крикнула уголос із болю.

"І Юзько, й Юзько... Вона до нього приходила, прибігала. Тут на горі сходилися. Там мала царинка і згори видко, як хто йде вгору. Можна і сховатись. От-то? А вдає..." Санду вхопила лють і обняв жаль за братом. "І він... і він...— гадає собі вона, і сльози тиснуться до очей.— Лиш вона

одна, як сирота, блукає. Тягарі носить... ех! Та й ще кого любить Юзько? Юзько! Ту малу ящірку!" І в ній прокидається почуття не то жалю до брата, не то ревнивість, не то ненависть. От-то!.. Недурно заєць дорогу перебіг. І Санда кривить уста. Се також "заєць".

"Але нічого",— порішає вона і йде, наче сею хвилиною здобула щось велике, поважне, йде з якоюсь певністю сміливо вгору.

Йде й поводить очима по кукурудзі. Водить з любов’ю й несвідомо. Підносить руку, гладить її, ніби вкладає все тепло своєї душі в сю високу стрункy рослину.

"Яка вона тут, на горі, гарна,— говорить у ній думка.— Прядиво з шулька вже темне, схиляється, й можна до неї забиратися жати хоч би й сьогодні". Вона щось шепче, приповідає дівчині, тайком... тайком... Тут заколишеться, там пошелестить, а листя її лукувате змійкою з стрункого бадилля спадає, вже золоте, вже дозріле. Санда йде вгору, нараз стає. Перед нею Юзько. Що він робить!

— Юзьку! Що ти робиш? — скрикнула.— Тут, на горі, наша кукурудза... Чого ти її жнеш? Нехай би ще дозрівала... Та ще якби твоя... але ні! Мама казала, що се буде її й моя, а ти...— і їй стала блиском його дівчина перед душею, що її бачила недавно перед собою. Вона винна! "Ящірка",— прокинулось їй миттю в душі. І жаль, і лють спалахнули їй нараз у грудях, ба ні... розірвали її.— Злодій! — крикнула з люті, побачивши пишну кукурудзу рядком, мов мерців, зжату на землі.— Крадькома перед нами жне... Зло-дій!.. Кинь зараз!..

Він став перед нею.

— Мені хочеться! — сказав.— А ти йди відси, бо буду бити. Досі працював я для вас... тепер роблю для себе. Марш звідси!

В Санди щось заворушилося з найглибшої глибини й підійшло аж до горла.

— Крадеш, не працюючи! — крикнула, може, перший раз у житті з нечуваним гнівом.— Крадеш! Тепер я вже не така дурна, як давно... я вже не та Санда, я прийшла вже до розуму, злодію... Мо-ой!

— Краду? — спитав і приступив іще ближче.— Краду, Сандо, тебе обкрадаю?

Він усміхнувся й на хвилинку показав із одного боку уст свої білі зуби, й очі потопив у неї. І в ту ж мить він ударив її так сильно в лице, що вона захиталася, з зойком зсунулася на землю, з її носа пішла кров — і вона заридала.

— Чекай, чекай! — заголосила.— Піду я додому... піду я додому, чекай!

— Я чекаю,— сказав він і, обернувшись, забрався знов до своєї праці.

Плачучи, з голосним наріканням, збігла Санда вдолину. По дорозі стрінула Касандру, що завертала вже товар із пасовиська.

— Так, та й так,— оповідала з жалем, втираючи кров і сльози.— Ади, Касандро, аби-сь знала — рідний брат. Не доста, що краде, та ще й побиває. Ти не маєш нікого,— казала схлипуючи,— але хоч ніхто з тебе і кров не випиває. А я... на всі боки...— і знов гірко заридала.

Касандра успокоювала її, і обидві майже бігом вернули додому. Дома Санда вибухла новим плачем.

— Я би лиш хотіла знати, мамо, за що мене Юзько бив,— хлипала вона.— За що він мене бив... Чи так се має бути?

Зоя каменем стала. Вона саме внесла в хату перед піч дрова і стояла саме з ними на руках.

— Та-а-к? — скричала.— Зжав уже, крав? Сандо, до суду, ходім до суду! — і з тими словами гримнула полінами перед піч.— За-раз до суду.

Санда оглянулася. її очі впали на корито з тістом на хліб, що ждало руки, щоб його виробила.

— Хліб, мамо,— закинула і якось борзо почала витирати лице й очі втиральником, умочивши його швидко в зимну воду.

— До суду, кажу! Що там тісто! Жав кукурудзу, яким правом?

— І дав поличник, мамо. Коби хоч був не бив!

— Крав, кажеш, Сандо? — повторяла гостро, різко розмахуючи руками та бігаючи по кухні.— До суду! Зараз... зараз ходім!

Але тісто, хліб, мамо, його треба виробити, а як ні, бодай перемісити, вже й так перекисло. Чого з ним так спізнилися? Якби я так, ви б...— і урвала.

Зоя станула перед Касандрою.

— Вмієш хліб пекти?

— Вмію, але... з петльованої муки; з разової не знаю, чи вдам. Давно не пекла,— відповіла несміливо Касандра.

— Я перемішу ще борзо тісто, мамо.

— Лиши! Біжім до суду, щоб не спізнилися. А Касандра...— й не договорила.

Як стояли, так вибігли. Зоя з підтиканою з одного боку спідницею, з недбало закиненою на голову хусткою; Санда так само розхристана, з носом, як опісля оповідала, удвоє грубшим, бо спух від поличника, і так погнали обидві вони. Недалеко було те містечко, куди бігли, щоб "не спізнитися", де був суд, податковий уряд, невеличка пошта, аптека, цирульник-голяр і кілька крамниць.

Добігли.

В Зої з надто енергійних рухів голови хустка зсунулася на одне вухо забагато, Санда ж натягнула свою глибоко на очі, бо соромилася, що в неї заплакані очі, і тим-то з її лиця видко було лиш один великий ніс.

В суді не було багато партій. Швидко припустили й їх. Санду опустила енергія, десь і біль загубився, лиш мати ввійшла гостро, різко, як конопля.

— Яка в вас справа? — спитав суддя, молодий іще чоловік, і вигребуще вп’ялив свої блакитні очі на жінок.

— Так і так,— оповідала Зоя живо, голосно, мов здавала воєнний рапорт,— жав кукурудзу... крав... як мерці лежали,— каже вона.

— Хто? — спитав суддя.

— Вона, Санда, оця донька моя. Вона лише одна в мене.

— І далі...

— Так і так, пане судіє,— оповідала й пояснювала.— Крав, та й ще й ударив.

— Хто?

— Таж мій син, Юзько, без мого дозволу!

— Бив чи крав?..— питає спокійнісінько суддя.

— Крав, паноньку, крав, та й бив. Юзько... то великий лайдак. Сам каже. Де може, збитки робить.

— Скільки йому років?

— Тридцять і три, без одного...

— Він має вже своє окреме від вас поле?

— Ні. Ще йому не відділили.

— Хто?

— Я й мій чоловік.

— А хто те поле обробляє, де він жав кукурудзу?

— Та... він. Так. Він і Санда. Але більше він. У війну вже сама орала, й паринувала, й волочила, й... але відколи він вернув...

— Давно вернув?

— Далі буде три роки.

— І відтоді все працює коло вас?

— Все.

— То ви хочете, щоб його вкарати? — спитав суддя і звернувся до Санди, що мовчала й дивилася в землю.

— Так. Але... він... мені брат.

— Се трудно змінити,— сказав молодий суддя й задивився на Сандин грубий ніс.— І часто він такий для вас, поривається до бійки?

— Ні. Се він так перший раз. Йому щось сталося...

— Він де?

— Там, дома, на полі... жне далі...

— Підіть до жандармерії й дайте насамперед там знати. Відтак зачуємо, що він скаже... і... вкараємо відповідно...

— І ви за тим? — звернувся з запитом до Зої.— Він ваш син?

— Мій син. Один, старший від нього — Микольцьо, пішов перед війною від нас, самий газдує, наймолодший Янцьо... впав у війні... лиш оцей Юзько, що вернувся з війни, є ще в нас дома.

Суддя знову звернувся до Санди. Йому видалося з виразу лиця в тій хвилині, що вона має щось на серці, але не насмілюється сказати.

— Ну, як же ж там... дівчино, як ви рішилися? — спитав із однаковим супокоєм, удивлюючися в неї вигребуще.

— Я собі гадаю,— сказала вона вже сміливіше,— що ліпше, аби брат був чужий...

По лиці судді перебігло щось, що нагадувало усміх, а то і співчуття. Не промовивши ще ані слова, він звернувся до Зої. Його очі стрінулися з її поглядом блискучим, свідомим і рішучим.

— І я так гадаю,— сказала Зоя.— Правда, що вдарив. Ударив, лайдак, та й не раз і мені збитки робив... але се мій син.

— Як хочете, зробіть, як я вам казав. Замельдуйте насамперед до жандармерії, що він бив... а там далі піде вже своєю дорогою. Не журіться.

— Я зроду не ходила до жандармів,— сказала Санда,— й тепер не піду.

— І я ні! — повторила мати.— Я на старість теж не піду. Ще би що?

— Та й ще й на брата! — додала Санда, втираючи сльози, що нараз наплили на очі.

— А мені ані в голові! — додала звисока Зоя і, звертаючися до судді, вклонилася покірно, майже до колін, і сказала: — Перепрошаємо пана судію й його ласку... перепрошаємо, ми вже сказали й підемо, бо дома лишили тісто в кориті.

Санда й собі уклонилася, закриваючи руками спухлу щоку, й обидві вийшли. Зоя наперед із піднесеною головою, Санда ззаду, два кроки за нею.

— Ходім додому, мамо! — сказала Санда перша.— Може, вже й тато вернув... та й тісто!!! — майже скрикнула.

— Тісто,— повторила Зоя, зрівнюючи свій крок із доньчиним. Обидві бігли коли не скоріше тепер назад, ніж перед до суду. Гадка про тісто в кориті гнала їх, мов фурією. Борше, як загадали, вернулися. Аж повпрівали.

* * *

У хаті було пусто. Старого Павла не було, перекисле тісто вилилося з корита й, запавшися, стало. Касандра не торкалася його. Побоюючись, що не зробить із нього вже нічого, кинула його й зайнялася іншою роботою. Упоравшися з худобою, цюкала ріщя на вогонь. Здалека, взявши добрий сніп кукурудзи на плечі, прямував до хати Юзько.

Санда прожогом кинулась до тіста, щоб його перемісити і бодай увечір спекти хліб, та щоб мука не змарнувалася. Зоя залізла до комори шукати межи гладунами відповідного кисляку на вечерю. Думала й гнівалася в душі на Санду й на себе.

Перед хатою Юзько став. Побачивши Касандру, що цюкала ріщя й саме набирала його на руки, щоб занести до кухні варити вечерю, він кинув недалеко призьби снопом на землю і сказав:

— Я приніс сніп зжатої кукурудзи на пробу. Завтра-позавтра, може, звезу решту. На горі геть дозріла, треба злупити, висушити, і я вжорню. Старої муки й так уже небагато. Тато дома?

— Ні, лиш мама й Санда; йже вернули.

— Звідки?

— Звідти і звідти,— викладала півголосом Юзькові Касандра, кидаючи лякливо очима до вікна, чи не бачить і не чує її Зоя. Вона її потрохи боялася.

— Агій! — сказав і плюнув Юзько.— Та й працюй тут на них. Санда на мене "злодієм" напала, а мама, ну, звичайно, як мама. Але раз і я зроблю сьому кінець. Не на те я тяжко працюю вже третій рік, відколи вернув з війни, щоб не мав права збирати сам з поля, що засію й оброблю. Щоб не мав права і спродати дещо та купити собі хоч яку-таку дранку на плечі. А мене злодієм зробили? Га? Най ведуть суд на мене! — казав голосно, погрожуючи п’ястуком.— Та най докажуть, що я марную те, що на їх землі заробляю. В війні чотири роки цісареві вірно служив. Краденого, що чорне за нігтем, з собою не приніс. І я в них злодій?.. Та й Санда... Ади... сс..! — і скінчив майже свистом: — Панна Санда...

— Тобі не треба було її бити,— впімнулася тут збіджена службами Касандра.— Ти знаєш, які її гаразди.

— Аг-га! — кликнув тут Юзько.— Мама вислала на шпигунство за мною. Тепер я вже знаю, Сандо! — гукнув нараз, звернувшись живо до вікна.— Сандо, ходи-но, най я з тобою обрахуюсь.

Але Санді й не в голові було тепер до "обрахунку". Затопивши жадібно майже по лікті руки в тісто в кориті, місила його так завзято, що і святий не був би відірвав її від нього.

— Ага, вона місить хліб, і щастя твоє, а то... гей— гей, дівко! Я був на війні... мені нічого не страшно, ні крик мамин, ні твій лемент, ні нічо. Як завтра покину вас, то буде добре. А тепер зле.

З тими словами увійшов у хату. Заглянувши в піч, чи не було чого повечеряти, він зайшов до комори, де все ще стояла мати за горшками, краяла солонину, набирала муки на кулешу і уважно прислухалася Юзьковій бесіді надворі.

— Давайте їсти, мамо! — сказав гостро.— Я голодний, як пес, вижав майже півзагону кукурудзи сам-один на горі, то й варто, може, га?

Се "га" дзвеніло зачіпливо.

— А тим часом ви з Сандою, чую, пошпацирували собі вдвох до міста в суд на мене. Най буде так,— сказав і взявся попід боки.— Мені й так уже тої господарки з вами забагато. Роби так — зле. Роби інак — зле. А береш що — кажуть: "Лиши",— а лишаєш — кажуть: "Бери". А візьму — кричать: "Украв". Раз і я зроблю тому кінець. Зробив Микола, зроблю й я. Чого мені ще чекати? Давайте їсти, бо я по вечері йду.

— Куди тобі? — спитала глухо, ображено мама.

— Куди мені хочеться. Я не питав, як ви були молоді, куди ви ходили...

— Що на тебе налізло сьогодні, мой? — скрикнула тут же Зоя, виходячи з комори, несучи в руках, що треба, та минаючи його, наче його не було й наче нікуди не ходила, нічого не знала.

— Налізла на мене гадка, мамо, як жав кукурудзу, женитися сеї осені, посватати Журавлишину Аничку, ту саму, що то ви її так любите. Ми саме сьогодні вмовилися з нею, бо я вже давно її люблю. Поберемося. Я небавом старостів до неї шлю. Саме потім, як ми розійшлися, прийшла Санда, та моя сестра Сандочка, і грим та хляп мені в лице, що я злодій. А я від досвіта жав та й жав... щоб свіжої мамалиги вам і собі злагодити. От що!

Мати перехилилася до нього, мов голодна вовчиця, і її очі страшно заіскрилися.

— Що ти кажеш, що? — вибовтнула.— Тоте насіння, пустоту тоту, що з своєю мамою в війні офіцерам обіди варила? Що ти кажеш, дурню, що?.. Але...— тут вона ввірвала, побілівши по самі уста. В руках мала горнець, а верх нього миску з сиром, і мусила стриматись, щоб не впав.

— Кажу,— відповів Юзько сухо.

— Що кажеш? — скричала, ставлячи все в кухні на стіл.

Санда з дива і чуда аж руки з тіста вибрала та й отворила рот, їй тридцять до кінця доходило.

— Кажу, що беру собі жінку сеї осені, і що вас невістка по той бік хати жде, от що! — додав із притиском і кивнув бородою до протилежної хати, до так званої великої, де ховалися "найбільші маєтки" Зоїні.— Тепер знаєте!

Зої почервоніло в очах.

— Здурів! — сказала поперед себе впалим голосом.

— Журавку Аничку посватаю. Ту саму, що ви її так любите. Ту маленьку, чорняву...— і Юзько усміхнувся.

— На-а!

Не міг сказати нічого гіршого.

Санда перестала місити тісто й не обзивалася. Зоя підняла руку вгору.

— Юзьку! — сказала, опершися коло стола так, що видалася у своїй худощавості вищою.— Одно пам’ятай, що я скажу: заки ви ввійдете до церкви, я одному з вас розіб’ю голову. Або тобі, або їй. Пам’ятай. Щоб ти посватав таку пустоту? Я ціле своє життя тяжко працювала з татом на тебе, щоб відтак моє добро розволікувала пустота? Вже її мама була добра, як казали, хоч і вийшла пізніше за двірника, а вона ще ліпша!

— Вона одніська дитина у своєї мами,— відказав Юзько поважно,— та й не все має бути по вашій волі. Та й ви кажете, мамо, що працювали ціле своє життя. Воно ще не ціле. Та й батько мав більшу пайку поля, як ви, коли побиралися; а тепер, як ви кажете, "працювали" — то працювали руками і своїх дітей. Руками трьох синів і одної доньки. Доки ви гадаєте нас волами коло себе тримати? Та й воли, як голодні, рикають. Вже-сьте стали, як сушений гриб, пальці ваші покривилися, а ви все загарбуєте ними, все скупуєте. Ви почорніли, мамо, з хапчивості перед вашими дітьми й марнієте, зближаєтеся до гробу... не зі злиднів, мамо, і з біди та праці... як другі, а зо страху, мамо, що вам замало всього. Хто вас не знав!.. Хапайте й далі, мамо, хапайте, не випускайте. Гадаєте, з собою все на другий світ забрати?.. Гей-гей, я вас не боюся. Був на війні, мамо, не таке видів, як ваш кулак. Не таке чув, як ваш крик. Схочете одному з нас голову розбити? Розбивайте, Я не боюся. Ані раз я вас не боюся, ані моя Аничка. Вас ціле село знає. Вашу вечерю сховайте собі, я й деінде її знайду. Їжте собі самі. Та й ти, Сандо! — сказав, обернувся й пішов.

Він ішов скорим кроком назустріч батькові. Здибавшись саме посередині дороги, син завів батька до невидної корчми край дороги, і там обидва спочивали.

Випивши по чарці та закусивши, вони вертали удвох додому. Пізно вернули. В хаті було вже світло погашене. Коли батько входив у хату, горблячись у низьких дверях, і син йому все розказав, він сказав:

— Так, сину!

І розійшлися.

* * *

Кілька день по тім був відпуст у Ч., і Зоя вибралася до нього з Сандою — пішли туди. А Юзько забрав батька на злагоджену фіру,

обидва посідали й поїхали до недалекого містечка С., куди ходила Зоя з донькою до суду, і тут Павло записав на вічність своєму середущому синові чотири фальчі найкращого свого поля.

Се було з початком вересня й перед якоюсь неділею. Зоя знала вже, що батько відділив синові кілька фальчів поля й записав йому навіки, тоді як вона була на відпусті.

— Підмовив старого лис, нічо, лиш підмовив, ото опришок! Боже, скарай його...— відказувала, куди ходила, і втирала мовчки сльози. Нічого було діяти. Вже сталося й не відстанеться. Та й на що воно здалося? Коли нападала на чоловіка, чого поспішився з розділом землі, він сказав:

— Стільки, що мені буде потрібно на той другий світ, я буду мати.

Вона з погордою і спідлоба дивилась мовчки на нього при тих словах.

— Ая, жінко, яму, яму я буду мати. Хто з нас ос— тане тут, хіба що ти.

Вона підтикала спідницю з одного боку по-дівоцьки, як була звикла се робити роздразнена, і вийшла енергічно з хати.

— Хоч говори, хоч грими, хоч блискай, а він усе той самий...

Як сказано, се було з початком вересня й перед одною неділею. Санда з батьком поралися коло садовини, а Зоя біля стіни та, обводячи великим, закупленим у місті пензлем сивою фарбою (змішане вапно з глеем) вікна, наново завела суперечку з Юзьком за його женячку, що сидів недалеко хати й щось майстрував коло плуга. Робила вона се вже кілька разів і найрадіш тоді, коли ні чоловіка, ні Санди не було межи

ними,— пробувала свого любимця прихилити на свій бік, але се їй не вдавалося.

— Коби хоч маєток мала, вже би-м умовкла. А то ні маєтку, ні слави, лиш язики, як ті праники, де б не стали, обмовляють. Але я їх ще розуму навчу, проповім, що треба, чого ще від нікого не чули. Ще вони не знають, хто Жмути. Якби стара та молода чесні,— не приймали би самі дві жіночі душі мужчин у хату.

— Дивіться, щоб не спізнили, коли вже таку охоту маєте,— кепкував собі син, позираючи від часу до часу на матір та усміхаючись.

— Гадаєш, боюся?

— Та де гадаю! Де мені гадати про таке. Я вас добре знаю. Лиш дивіться, щоб не пішов сміх про вас селом. Вже й так вас називають "вовчицею".

Зою мов змій тим словом уколов. Вона прокинулася.

— Так кажуть на мене?

— Так,— сказав Юзько, прибиваючи далі клевцем цвях до плуга.

Зоя не отворила більш уст. Кінчала роботу надзвичайно швидкими рухами, сквапно збиралася кудись відходити. Сонце саме клонилося до заходу і скрізь панував якийсь спокій закінчення.

— Вам куди, мамо?

— Куди треба.

— То не гайтесь.

Вона станула, підкинувши бистро голову.

— Або що?

— Бо часу шкода. Завтра неділя, краще йдіть завтра.

— Я сьогодні мушу.

— Ага... аби не спізнитися, мамо, правда? — спитав, звертаючи до неї голову через плечі, й усміхнувся.— Аби не втекло?

— Так, так. Аби не втекло... Аби-сь знав, аби не втекло! — і з тими словами вже кудись щезла з його очей за ворітьми.

Юзько клепав далі, а Зоя, підбігши до будучої своєї свахи Журавлихи, що ясила десь там, мов цигани, на кінці села (хоча, по правді, зовсім не на кінці), стала коло порога хати і, вчепившися обома руками одвірка, кликнула наказовим голосом досередини:

— Ви дома, кумо Єлено?

— Ая! А вам що, Зоє? Ввійдіть у хату! — зачувся привітливий голос ізсередини, і в вікні показалася голова старої Журавлихи.— Боїтеся "межу" переступити? Дуже давно не були. Не бійтеся. Входіть сміливіше. В мене свіжий хлібець, слава богу, вже з нового, кислячок не согірший.

— Ая,— відповідала однаково гострим, на одну октаву піднесеним голосом Зоя.— Гадаєте, я лишила роботу? А, гадаєте, на кого? На мого Юзька? Гай-гай, та й прийшла посьорбати вашого кислячку або погризти вашого нового хлібця, так як би в мене ні одного, ні другого не було? Я прийшла вам сказати, аби-сьте собі коштів та видатків на весілля не робили, бо я свого Юзька за вашу "печерицю" не дам! Ой

бігме, не дам, аби-м так жива додому не дійшла, що не дам. Мені не треба макітри в хаті, аби-сьте се собі затямили!

Мати названої макітрою, що так само була тоді обхляпана вапном, як її гостя, що недавно що лиш кинула з рук пензель і щітку, як і інші газдині сьогодні, скочила, мов роз’юшена квочка, вилетіла з криком з кімнати і станула перед Зоєю.

— "Макітри" не потребуєте, "печериці"? Я знаю, що ви її так охрестили, бідну сироту, осоромили. Так? — сказала, потираючи обома руками свою сиву голову, обвиту рушником, та зсуваючи тими дикими рухами кирпу під рушником зі свого місця, що надало старій жінці комічний вигляд.— Ото я тим згризлася! — пищала, кидаючись на всі боки.— Ото я з жалю почорніла, аж плачу та сльози втираю. Ваш Юзько має вже гроші на горілку, вже і бочка пива замовлена в Янкеля,— додала, збиваючи злорадно п’ястуки докупи,— завтра вийде перша заповідь. А ви кажете, Юзько не візьме моєї Анички? Вашими кіньми перевезе "дзестру" [3] моєї доньки до вашої хати... коли моя донька схоче жити з вами в одній хаті. Вашими кіньми! А ви кажете — не візьме? Ви не допустите? Ви-и-и?

Вона перебігла голосом цілу шкалу.

— Оввa! — сказала, підскочила, як ворона, хоч і яка була стара, й обкрутилася веретеном на одній нозі. Ображена, сипала всі оці слова так швидко, що Зої не стало й шпильку місця, щоб усунути між слова противниці хоч би одне яке з тих слів, що вуглем горіли на її язиці.

Вона вмовкла. Вона відчула нараз, що щось подавалося, що щось важило на противний бік. Вона віддихала важко. Затиснула зуби та пронизувала противницю страшними очима.

— Ви старша від мене жінка,— тягла далі роз’юшена мати будучої невістки, ставши рівно проти високої "куми" й підсуваючи вище

підсукані рукави, мов гладіатор.— Ви старші, Зоє, але, як мені стане вашого язика забагато, то будемо правуватися. Ой, будемо. Але не в суді! Як ви мою дитину кривдите та визиваєте, та я вашу хату, хоч ви в ній позачіплювали на вікнах панські білі шмати, так їй понаставлюю на все село червоні знаки. Печатку, що будуть обминати "вовчиху" з її Сандою, що їй відхочеться визивати "макітри" та "печериці". От так! А ваш Юзько таки візьме мою дитину. Таки візьме, бо ми вас, кумко-любко, не боїмося!

Сього було для Зої вже забагато.

— А я кажу, що не візьме. Раз я мама, так і мама. Хто скаже, що не мама?

— А я не мама? — спищала і знову підскочила худощава і дрібна, як воробець, Журавлиха.— На таке я вже піду й до суду, бо...— і ввірвала, бо в ту ж мить наче в хоромах потемніло, із-за плечей Зої вказалася, мов із землі виросла, висока, струнка постать Юзька. Він, як злорадний демон, усміхаючись, отворив широко обійми й обняв матір, що, мов заворожена, стояла в однаковій позиції, держачись за одвірки й перехиляючись до Журавлихи, що вертілась сюди та туди, мов веретено, й лютувала перед нею.

Юзько вхопив іззаду, мов у залізо, материні руки у свої сильні п’ястуки й, низько перехиляючись головою почерез її плечі аж до її лиця щокою об її щоку, спитав, усе ще усміхнений, майже засичав у її вухо:

— Ви ще тут, мамко? Я вас скорше сподівався.

Зоя кинулася взад, ударяючися сильно о синові груди, мов змією вкушена. Вона опам’яталася швидко, вирвала свої руки з рук сина й, відступаючи кроком узад поза поріг, сказала так само з усміхом:

— Я тут. А ти чого тут?

— Почуєте.

Недбалим рухом підсунув капелюх трохи на бік голови, глянув на неї своїми зеленкуватими очима з відтінком демонізму, з виразом якогось внутрішнього вдоволення та з глумом сказав:

— Вас, бачу, мамко, тут цілком не треба. Біжіть додому. Хтось до вас закрався. Я покінчив свою роботу й пішов до тата та до Санди в сад. А хтось тим часом закрався, кажу, до хати, побачив, що газдині, тата й мене нема, зірвав з жердки з великої кімнати, найкращий килим. Санда голосить на всю хату, тато мовчить. Я ходив на село до двірника й оповів, що сталося. Обіцяв, що буде перешукувати й віддасть, як найде, та чи найде, хто знає. Вертайте й не гайтеся тут, а я також небавом піду за вами...

Зоя на ту вістку неначе на хвилину захиталася. На мить притиснула руку до чола, мов туди вдарила їй уся кров і хотіла розсадити чоло. Відтак диким поглядом глянула на сина і знов повернулась до противниці.

— Я йду,— сказала беззвучним голосом,— але ви не гадайте, що я не наберу каміння в полу, як ваша "макітра" поволоче мого сина до шлюбу, та не лопну їй у голову. Не гадайте! Зоя Жмут не така дурна, як ви розумні, а свого сина, свого Юзя, я не дам. Раз не дам, і другий, і третій не дам! Ні-і! — скричала, як божевільна.

"Макітрина" мати хотіла щось відповісти, але було вже запізно. Мов фурія гнана, полетіла Зоя додому: може, хоч там урятує втрату, може, хоч там, бо тут...

І сама не знала, як її ноги несли. Її били громи один за другим. Господи, за що все се?

І Зоя вибухла тяжким риданням...

* * *

Два дні перед весіллям Зоїного любимця Юзько скликав потайки невеличку нараду. Зібралися найліпші його камрати: дехто з війни, що остались, як він, живі, дехто з позавоєнних часів, молодший од нього.

— Хлопці! — казав зворушеним, низьким голосом.— Ви знаєте, бо й усе село знає, що моя мати не хоче, аби я брав Аничку Журавку. Вона грозила їй, та з тим і мені, що обкидає нас камінням, як будемо їхати до церкви вінчатися. Я не можу вволити її волю й пустити з дівчини сміх. Вона мені до вподоби, і я їй до вподоби. В війні я тримав цісареві присягу, служив вірно, де б і не треба було, сповняв усі розкази офіцерів, робив, де що кому обіцяв,— раз був вояк! А чи нарешті мені знеславити дівчину, що ні мені, ні нікому з моєї родини зла не зробила? Ні. Мама знає своє, а я своє. Коли будемо їхати до церкви, ба ще раніш перед тим, то так, знаєте, несподівано по-вояцьки тайком, тайком із землі виростіть, обступіть хату й вартуйте. Коло дверей троє, коло кожного вікна по двоє і так стійте так довго, доки з церкви додому не вернемо. Коли зачуєте коло дверей голос батька, отворіть настільки, щоб вийшов. Ми вмовилися з ним. Я на нього буду ждати перед від'їздом до вінчання коло містка з фірою. Як вийде сестра, отворіть двері. Вона прийде до церкви, я знаю, а звідти я її заберу з батьком до Журавків. А як схоче вийти мати, ви її не пускайте. Я не хочу крові на своїм весіллі, бачив я її вже доста у своїм житті, мені й без того тяжко...

І замовк.

— І з Миколою не було ліпше,— обізвався один із камратів.

— Юзько тепер її мізинчик! — сказав другий.

— Вона його все ліпше любила,— замітив третій.

— Будемо вартувати. Треба, то й треба. Хто і гадав: своїми грудьми плекала, а кров’ю до весілля загрожує,— докінчив четвертий.

— Се все війна тому винна, товаришу,-сказав п’ятий.

— Війна, брате...

— Ні, вона все така страшна була...

Юзько мовчав. За якусь хвилину задуми обізвався:

— Килим, що я недавно забрав з дому, як мати з старою Журавлихою сварилася за мене, треба віддати назад. Щоб розлучити обох, я сказав тоді мамі, що його хтось украв, щоб тим завернути її найскорше назад додому. Той килим треба завтра віднести до нашої хати, сказати, що віднайшовся, і передати мамі. Я сам, як знаєте, маю багато роботи на всі боки, і мені не до тих жартів. З мамою, я знаю, не побачусь, ще хіба завтра зрання, а там аж по весіллю. Вважайте, щоб усе вийшло гаразд.

Камрати мовчки подали один одному руки й розійшлись кожний у свій бік.

Коли зійшов місяць, вийшла надвір Зоя, "на холодок", як казала, а за нею, похилившися, і старий Павло. Посідали обоє на призьбу. Почерез місяць поплила чорна хмара...

— Отже, ти йдеш позавтра на весілля, Павле? — спитала Зоя.

— Йду.

— Бо я не йду. Якби пішла, то лише з камінням у руках. Се вже я казала.

— Ти, може, й доживеш і повороту нашого бідного Янка, справиш інше весілля, але я його не доживу, Зоє, я се чую. Тому я піду. Маю двох живих синів. Дожив, як старший звінчався і не зле трафив. Може, і з другим не буде зле. Се не людська рука кермує в таких справах, і нам нема чого розбивати того, що ми не зв’язали! Дай собі спокій, Зоє. Буде зле, нам не закине.

— Як не кину каменем, то піду рано до Ч. Але на зорях піду.

— В день весілля, жінко? — спитав Павло, звертаючись до неї цілим тілом.

— Так! — відчулося твердо й коротко.

— Як хочеш. Я не ворог своїм дітям. Не міг Санді справити весілля, не було й нема для неї, сироти, пари, поблагословлю бодай Юзька. Він мені не зла дитина, чого брехати?

В його голосі пробилося щось грозливе й урвалося. Сказавши се, він устав, лишив Зою саму й пішов до хати.

За хвилину з’явилася Санда й сіла мовчки коло мами.

— Ти хочеш іти до церкви позавтра? — спитала Зоя.

— Хотіла б.

— Але до них до хати аби-сь і кроком не поступила, бо через мій поріг не вернеш! — погрозила мати.

— Мамо! — сказала Санда, і через її голос пробивався жаль.— Чи ви гадаєте, що ми будемо вічно вкупі? Ви старі, тато подався. Я не відьма,

щоб від людей крилася. Мої молоді літа потоптали ви, пожерла праця, ще б і до церкви мені не заглянути, не бачити весілля мого брата?

— За те, що тебе бив?

— Бив, мамо, бив, нехай би й ще бив, але я його сестра, а він мій брат, та й просив він мене, щоб я не гнівалася на нього, що бив. Дуже був лютий тоді, як бив, а то був би ніколи сього не зробив. Та й вони, Аничка й стара Журавлиха, і Микола, і Ганна, всі просили зайти. "Будем укупі,— казали — й тата вшануємо, як належно". Я піду, мамо. Вони лагодяться прийти до вас із музикою, мамо, з гонорами, так чула я потайки від Анички.

Зоя прокинулася.

— Я їм подякую. Ніхто нехай не важиться, а то...— і вона перервала.

— Мамо,— успокоювала Санда.— Юзько не йде на війну, що вам бог дав, уже забули?

— Пустота, донько, офіцерам у війну їсти варила! — і, відпихаючи доньку від себе, встала, відійшла і злилася з темнотою саду...

Санда ще посиділа. Дивилась на небо. Пасмо хмари, що покривало місяць до половини, кудись щезло. Потиху вернула до хати й залізла до свого кута домашньої хати. Над збитою з простих дощок її постелею висів темний образець пречистої діви. Вона зсунулася на коліна, закрила руками обличчя і, замість молитися, плакала.

"Де ти, царице небесна, де ти? Що я кому винна?" І, хрестячися раз по раз три рази, кинулася на постіль. Коли заснула, срібне світло місяця пасмом упало на неї й цілувало її руки. Грубі, спрацьовані, почорнілі, ніким досі не зуважені руки.

* * *

Юзькове весілля відбулося гарно, без пригод. Рано тої днини, як ще лиш світало, вийшла Зоя з невеличким клунком із своєї хати й не вертала довший час. Зробила, як сказала. Пішла до Ч. й довго не вертала. Коли пішла Санда по неї, побоюючись, що, може, мати розхорувалася й через те сидить довше в місті, як загадувала, довідалася тут, що її задержала на недовгий часок знайома пані, щоб виручувала її в домашній, невеликій міській господарці, бо слуга її виїхала на деякий час до своїх родичів у недалеке село. Саме в переддень приходу Санди вона вернула. Але не на те, щоб уже лишитися, як звичайно, дома у своєї хлібодайниці, але, навпаки, появилася лиш на те, щоб випросити собі в пані дозволу перебути ще днів із вісім у родичів, бо старша її сестра віддавалася і треба було більшої помочі на такий святочний день. Пані, хоч і нерадо, згодилася, але натомість випросила для себе на той час у Зої Санду, заки не вернеться служанка, і Зоя пристала, бо сама вже квапилася додому.

— Я винагороджу Санді за ті дні,— успокоювала й запевняла Зою, котра рада була в душі, що донька прибула по неї, і вона сама ніби "себе" не верне додому.

— Та нехай буде вже й по-вашому, пані, нехай Санда лишиться за мене, а я кваплюся та й розповім, чому сама без дівчини вертаю. Побоююся, що, як мене не було, сталася не одна шкода...

Але Санда заперечувала, впевняючи, що все в найкращому порядку і все жде на маму, особливо батько.

Зоя пішла.

В визначений час прибула служанка, і Санда, нагороджена панею, вернула додому.

Вона не йшла, а летіла. Щось мов гнало нею. Се було вже на початку вересня. Погода тої днини була (се було по обіді) хоч не похмура, але й не ясна. Щось неначе крила в собі для Санди, і Санді було ніяково на душі. Недалеко мала вже вона додому, може, ще з годину й пів ходу, коли нараз саме як ішла пустою стернею, короткою дорогою, вузенькою стежечкою, зачула над головою вгорі, майже у хмарах, сумний зойк, що врізувався боляче в її серце. Підняла голову й почала шукати очима. Се були журавлі, що ключем одлітали.

"Журавлі,— погадала,— прощаються... сумну свою співанку лишають",— і, сама не знаючи чого, зітхнула. Станула хвилину, слідячи за відльотною птахою. Сумний зойк журавлів неначе турботою наповнив нараз цілу спустілу площінь стернини. Жалібно, високо за собою тягнув душі. "Плачуть, неначе ховають когось, ах",— перейшло болючою гадкою крізь думку дівчини, і вона пішла далі, опустивши голову на груди. В її голові роїлося різне. Що поробляла там мати, що другі поробляли? Її вісім день не було вдома. Давно вже на так довго з хати не відходила. Від часу до часу здіймала очі вгору й аж тепер замітила, що повітря незамітно заповнилося вогкістю й через її каптаник добився до її тіла якийсь холод. Але їй уже недалеко додому. От-от вирине їх хата із садочком поза нею й високими зубчастими воротьми, покажуться вікна, і вона ввійде в подвір’я. І справді. Все виринуло перед нею. На вулиці не стрінула нікого. Все мов умисне позачинялося в хаті, лиш малий якийсь хлопчина, закинувши половину мішка на плечі, гнав дві корови й пару коней поперед себе. Побачивши її, став на хвилину і поважно слідив за нею очима. Коли віддалилась уже від нього кілька кроків, він за нею кликнув:

— Ваш тато помер!

Санда оглянулася... Що, що? Що він казав? Але хлопець пішов далі, і лише мряка ніжним холодним серпанком уклалася на її лице. Вона не йшла, а вже бігла додому. Щось там та мусило бути. Її серце не віщувало нічого доброго. Коли опинилася коло воріт, найшла їх напівотвертими. Порожнеча й дивна тиша обняли її. Коли ввійшла в

хату, найшла вже лише саму матір. Почорніла, постарілася на років кілька — сиділа й лущила маківки.

— Ти запізно прийшла, Сандо,— були її перші слова, заки Санда встигла сама слово промовити.— Передучора поховали ми тата, вже ти його більше ніколи не побачиш!..

Санда пірвалася за голову і скричала:

— Тату, таточку мій любий, нащо ти лишив сироту?

Кричала так несамовито, як ті, що навіки утратили свій розум...

Відтак одлежала шість неділь тяжкої хвороби.

* * *

Два роки обробляла ще Санда землю одними своїми руками. Сапала сама, орала сама, паринувала, жала, косила. Їздила кіньми, складала стоги, молотила, з лісу дрова привозила, одне слово, земля Жмутів лиш її руки від смерті батька знала.

Брати відокремилися, мати лиш за саму легку хатню роботу береться, а Санда лиш десь-колись нею займається. Челядинську роботу вона на себе перебрала, Зоя зсихає, горбиться, а коли що з поля продається, бере гроші від доньки і швидким, спішним, переляканим ходом біжить із ними до банку до Ч.

По двох роках продали коні, корови, телята, й їм лишилася одна коза. Поля Санда не обробляє, як давніше. Лише стільки, що коло хати, то що для них обох потрібно. На всіх інших нивах колишеться трава. Її не косить уже Санда. Її косить за гроші, мов чужий,— Микола.

Юзька бачить Зоя в себе рідко. Коли перший раз по весіллю привів і жінку з собою, вона не позволила невістці поцілувати її руку. "Для офіцерів у війну з мамою їсти варила",— вимовлялася опісля перед знайомими газдинями, як її хто за те словом діткнув.

І так щораз більше самотніє. Ходить по-бідному одягнена, з дому не дає нікому ні стебельця, а з Сандою веде вічну німу війну. Все їй не всмак, що Санда не зробила б; усе воно не так. Санда займає проти неї те саме становище. "Саме з себе так настало",— кажуть пошепки знайомі поміж собою.

Коли два роки по смерті Павла зайшла знов Касандра відвідати тітку Зою й Санду, тим разом уже з своїм хлопчиною, Санда перед нею жалілася:

— Я до кінця свого життя не буду мати через маму доброї години, хіба обидві разом ляжемо в землю. Зварю я що, вона кидає ложкою, зроблю я що, все не так, як вона хоче. "Се,— каже,— все зле".

Зоя знов собі відказує на доньку:

— Зварю я що, вона ледве ложку до рота донесе і вже нею шпурне! "Недобре!.. Самі їжте!" На старість нема мені кому й краплі води подати, Касандро, трохи їсти зварити. Як зварить, я їсти не можу. Або води не перецідить, або пересолить, або не доварить, або що таке інше, і я так чую, як зі дня на день ослабаю та щораз більше до землі хилюся...

— Та ви б, тітко, могли собі на старість краще жити! Хоч тепер уберіться, не жалуйте собі, доста працювали, гарували!

Тета поглянула на Касандру оком озлобленого орла, блискучого, чорного, ворожого, і сказала:

— Ви всі так говорите, що ніколи не знали добра шанувати, тому і сходите нінащо. Мовчи, донько, мовчи та пустого не плескай.

— В вас є гроші, тето!

Тоді Зоя відвертається від неї й зачинає оглядати горшки та миски у миснику.

— Знов не домила, знов не дотерла,— каже сама до себе.

— Коби-м уже сама-одна на світі вздрілася, то б мені, може, легше на сім світі стало, а то старе шкандибає і... і...

— Санда! — впоминає її лячно Касандра.

— Нічо, нічо, не бійся! — успокоює її Санда, притягає малого п’ятилітнього Петруня і гладить його по голівці, а з очей одна по одній сльози капають, спливають по лиці.— Нічого, не бійся! Якби не вона, то оце б я вже давно була його до себе забрала та вдвох з тобою на людей ховала.— І по хвилі гіркого мовчання додає: — Тепер каже вона мені віддаватися. У нас у селі є якийсь старий українець — надучитель. Він сам-один. Що заробить, то проп’є. До школи ніколи тверезий межи діти не приходить... "Йди за нього, не будеш сама віку доживати" — б’є мені раз у раз у голову. "Ні, мамо,— кажу,— він учений, а я неука, ніяк мені за нього виходити ти. Маєток забере, а мене вам назад відішле. Самі добре знаєте..." — відказую їй. Та й ще є один, Касандро. Гарний парубок. Порядний, і він мене хоче. Але я стара, мені сорок років, як тобі. Що він від мене хоче? Мене чи землю? — І усміхається, як над чимсь дуже маленьким, дрібоньким, незначним, хилиться над хлоп’ятком і голубить його до себе.— Краще мені на тебе почекати, Петруню. Краще на тебе. Я тебе викохаю, до школи пішлю, а відтак ми поберемося. Ти справиш мені похорон, поховаєш стару тітку і, може, хоч раз у рік ке пожалуєш злагодити обід для бідних за мою душу, раз у рік, Петруню, добре?

Дитина здіймає допитливо голову до тітки, дивиться й каже, затявши смачно зубки в чорний хліб:

— Добре.

І настає мовчанка.

Санда щось шиє, Касандра думає, а за якийсь час Санда перебиває шиття й говорить. Її слова ніби відриваються з грудей, ніби зі сліз висуваються через вузьке горло.

— За нічим уже мені не жаль, Касандро, за нічим. Я вже давно все забула. Забула, що була молода, що йшло через серце, і багато дечого такого, що велося в житті, забула. Лиш одно плаче в мені, жінко, і того я не можу втихомирити в собі — се те, Касандро, що по смерті мого тата мама... жалувала мені купити чорну жалібну спідницю й чорну хустину на голову...

І опускає нараз із рук шитво, закриває лице спрацьованими долонями і гірко ридає.

— Коли де побачу похорон і чорні речі, і згадаю, що його тоді вже не застала більше живим, і навіть не могла по нім і чорне дрантя на себе убрати, тоді...

Мовчки втирає й собі бідна наймичка сльози...

Чернівці (Буковина), 16 липня 1923 р.

[1] — Г о л а н — пройдисвіт, ледащо, голодранець (рум.).

[2] — "Іванами" називали зневажливо селян.

[3] — Дзестра — віно, придане (рум.).